

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA:
AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG.

SZERKESZTI:
VÁRI ALBERT

TARTALOM:

	Lap
<i>Kovács Lajos</i> : A „gyermek”.	1
<i>Pálffi Márton</i> : Dávid Ferenc korábbi magy. (Főolvasás vázlata).	6
<i>Pálffi Márton</i> : Éjfél utótt. (Se bate a capta optii). M. Eminescu költeménye. (Fordítás).	35
<i>Dr. Iván László</i> : Dávid Ferenc arca a tudomá- mányi lélektan tükrében.	16
<i>Ferencz József</i> : A Csehszlovák nemzet egy az	36
<i>Dr. Boros György</i> : Szózat a csehszlovák unitárius kollégium volt tanulóihoz.	42
<i>Deák Bertá</i> : Antenna — Monológ. (Vers).	43
V. A.: Kisgyörgy Sándor	44
Irodalom	45
Külömfélék	47

KERESZTÉNY MAGVETŐ

mégjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb
3 iv tartalommal.

FŐMUNKATÁRSÁK :

BENCZÉDI PÁL, KAUNTNÉ ENGEL ELLA, KELEMEN
LAJOS, KERESZTESI DÉNES, KOVÁCS LAJOS,
LŐFI ÖDÖN, PÉTER LAJOS ÉS
DR. VARGA BÉLA.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Evégre közöl hittani, bölcséleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény Vári Albert tanár címére küldendő. (Cluj, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára egész évre Romániában 200 lej. Magyarországon 8 P. Pártoló-díj egész évre: 300 lej, mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj, Unitárius Kollégium).

Alapítóknak, akik 3000 lejt fizetnek, díjmentesen küldjük a folyóiratot.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA.

SZERKESZTETTE:
VÁRI ALBERT.

— — — — —
LXVII. KÖTET.
— — — — —

1935. ÉVFOLYAM.

TARTALOM.

1. Hittani és bölcseleti dolgozatok.

	Oldal
A szabadelvű, vallásos, nemzetek z i egyesület elnökének szö- zata az egyesület tagjaihoz. Hall Alfréd. Ford. E. A.	115
A felvilágosodásról. Dr. Gál Kelemen	175
Vallásunk forrása. Benczédi Pál	237
A meggyónás pszichológiai értéke. Simén Dániel	257

2. Életiratok, történelmiek.

Dávid Ferenc korának lelkivilága. Pálffi Márton	6
Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében. Dr. Iván László... .. 16, 64, 117,	164
Szózat a cluji unitárius kollegium volt tanulóihoz. Dr. Boros György	42
Kisgyörgy Sándor. V. A... ..	44
Elnöki megnyitó az U. I. T. közgyűlésében. Dr. Ferenczy Géza	53
Vargyasi Szász Mózes. Dr. Gál Kelemen	56
Szenczi Molnár Albert. Dr. Jancsó Elemér	78
Megnyitó. Jóltevők emlékűnnepén. Dr. Boros György ...	101
Ferencz József hagyománya. Dr. Gál Kelemen. (Emlék- beszéd)	105
Bezáró szavak. Jóltevők emlékűnnepén. Gálffi Zsigmond ...	114
Vallásos mozgalmak Németországban. Dr. Varga Béla ...	140
A történeti Jézus alakja uj megvilágításban. Ifj. Kovács Lajos	192
A mujnai unitárius egyházközség rövid története. Péter Sándor	201
Lőrinczi Géza főgimn. tanár sirjánál. Boros Jenő	225
Elnöki megnyitó. Jóltevők emlékűnnepén. Fekete Gyula ...	242
Raffaj Domokosné emlékezete. Dr. Szolga Ferenc	245
Bezáró szók. Jóltevők emlékűnnepén. Boros Jenő	253
Üdvözetek. Dr. Boros György, Vári Albert	255
»Erdélyi csillagok.« Lőrinczy Géza	263
Egyháztörténelmi adatok. Biás István	271

3. Nevelés- és oktatásügyiek.

	Oldal
»A gyermek.« Kovács Lajos	1
Az Angol Unitárius Teológiai Akadémia. Dr. Boros György	149
A Manchester College és Oxford. Gálffi Lőrinc	156

4. Egyházi élet.

A csehszlovák nemzeti egyház. Ferencz József	36
Pályázati hirdetés	86
Az U. I. T. közgyűlése	87
Pályázati hirdetés	140
A kritikusok kritikája. Vári Albert... ..	221

5. Költemények.

Éjfél utött. M. Eminescu költeménye. Fordította Pálffi Márton	35
Antenna. Monolog. Deák Berta	43
Vigyázz. Deák Berta... ..	55
Most senki se lásson. Deák Berta... ..	63
Lépcső-genézis. Fekete Lajos	77
Kegyelet szava. Siménfalvi Sándor	251
Öreglegény-dal. Pálffi Márton... ..	269

6. Irodalom.

Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond Erdélyi Fejedelem Élet- és Jellemrajza. *Ism.* 45. — Erdő János: A népfőiskola jelentősége népünk életében. *Ism.* 46. — Szent-Iványi Sándor: Világosság felé... *Ism.* 93. — Dr. Jancsó Elemér: Az erdélyi magyar lira 15 éve. *Ism.* b. gy. 93. — Böződi György: Székely emberek, zsidó istenek. *Ism.* Sz. L. 95. — Rowe Mortimer: The Golden Treasury of the Bible. *Ism.* Ferencz József 95. — Oldham J. H.: Church, Community and State. *Ism.* F. J. 96. — Adoremus. *Ism.* Ferencz József. 97. — Benczédi Pál: A Dávid Ferenc egyesület története. *Ism.* 141. — Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak Amerikában. *Ism.* 141. — Bakóczy Károly: Német költőkből. *Ism.* 141. — Dr. Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. *Ism.* 227. — Dr. Iván László: Dávid Ferenc arca. *Ism.* V. A. 230. — Ferencz József: A magyarországi unitáriusok. *Ism.* 231. — Benczédi Pál: Az unitárius hitelvek kifejlődése. *Ism.* Dr. Varga Béla. 272. — Dr. Jancsó Elemér: Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében. *Ism.* Dr. Gál Kelemen. 274. — Peabody: A lélek egyháza. *Ism.* K. I. 276. — James Freeman Clarke: A mindennap vallása. *Ism.* K. I. 276. — Szent-Iványi Sándor: Áldott percek. *Ism.* 276. — Dr. Görög Ferenc:

A magyar nemzet története. *Ism.* 277. V. A. — Pacific unitarian school. *Ism.* 277. — Faber: Youth Facing The Word. *Ism.* Ferencz József. 278.

7. Különfélék.

A Keresztény Magvető. Szerk. 47. — Kossuth és az unitarizmus 47. — A budapesti unitárius ifjuság. E. J. 48. — A szabadelvű kereszténység és vallásszabadság nemzetközi társulata. F. J. 48. — A Leiden International Bureau. F. J. 49. — Prof. Fagginger-Anor. 49. — A Channing House School. F. J. 49. — Barth Károly. F. J. 51. — A London Domestic Mission Society. F. J. 51. — Dr. Drummond Vilmos. F. J. 51. — Burján Gyula. 51. — Fikker János. 51. — Lőfi Ödönné szül. Ferenczy Zsuzsanna. 52. — Gyász hírek: 52, 100, 148, 236. — Egyházi Főtanácsunk. 98. — A D. F. Egylet jubiláris közgyűlése. 99. — Lelkészköri közgyűlés 99. — Dr. Cornish Louis. E. J. 100. — A kapitalizmus. E. J. 100. — Olvasóinkhoz. 142. — Pünkösöd. 142. — A 80 éves főpásztor. 142. Templomszentelés Biharban. 142 — Missziós kirándulás. 143. — A berni nyári teol. tanfolyam. E. J. 143. — Wendel Maher. E. J. 143. — Young People's League. 143. — Dr. Drummond Jakab. F. J. 144. — A Life and Work. F. J. 144. — Az amerikai unitárius társulat. E. J. 144. — Az angol király ezüstjubiléuma. F. J. 144. — Unitarizmus és evangélium. F. J. 145. — Németországból. F. J. 145. — Bowie William Copeland. F. J. 145. — Lathrop John. F. J. 146. — Association fraternelle. F. J. 146. — Az amerikai unitárius társulat. E. J. 146, 148. — Teissonniere Pál. F. J. 147. — Religio. F. J. 147. — Stancaró Francesco. F. J. 147. — A Christian Register, F. J. 148. — Az unitarizmus és az összes szabadelvű keresztények teendője. E. J. 148. — Unitárius napok, unitárius gondok. 232. — Külföldi vendégeink. 232. — Doktorrá avatás. 233. — A nemzeti szocializmus és a vallásfelekezetek. 234. — Keresztény vagy keresztényen? 234. — Tanév megnyitás a clujii unitárius főgimnáziumban. 235. — Tanév megnyitás a Teológiai Akadémián. 236. — Különböző és különféle. 236. — Olvasóinknak. 279. — Meghívó. 279. — Ferencz József emlékezete. 279. — Szabadelvű Teológus Konferencia. 279. — A vallásos liberálisok. 280. — Pintér Jenő a Balázs Ferenc Dávid Ferencéről 280. — Az E. Főtanács. 281. — A Teol. Akadémia műsoros estélye. 281. — Szabadelvű kereszténység. 281. — Egyetemes Vallás. 282. — Kongresszus a világ keresztényeinek egyesüléséről. 282. — Közép-európai hivatal a felekezetközi együttműködés előmozdítására. 283. — Ekklésia. F. J. 283. — Az angliai római katolicizmus. F. J. 284.

A „gyermek“.

(Karácsony után).

A karácsonyról s ezzel kapcsolatban a „gyermek“-ről emlékezem. Csak az imént mult el; hatása, színe, hangulata azonban valamennyire még velünk van; megérdemli foglalkozni vele.

Mikor megérkezett, azt az örömet éreztem, mely a férfikorban olyan ritka. Az ünnep előestéjén a karácsonyfán a lobogó gyertyák és fényoszlopok, a csillogó tárgyak és a szeretet szerény, de szívből jövő ajándékai olyan érzést keltettek bennem, mely a gondok és életküzdelmek sokaságát, annyi ember rideg lelkületét — legalább egyidőre — feledtetni tudta. Másnap pedig, mikor a híveknek a szokottnál nagyobb számban az Isten házába ballagását láttam, mintha a hajdankor egyszerű pásztorainak és kelet bölcseinek utraindulását, lábaiknak egyhangu kopogását hallottam volna, amint haladnak az új élet, a jobb jövő felé s keresik azt, akiről anyagi szózat mondja, hogy ő az egész emberiségnek öröme lesz.

Ott benn, az Isten házában, az egykori csillag fényét láttam ragyogni a küzdő életből kiszakadt emberek szemében. Abban a gondoktól mentes lelki hangulatban új világ küszöbén éreztem magamat, hol megújult erőnek és bizalomnak láthatatlan szárnyai magasra emeltek s azoknak zajtalan hullámmzése lelkemet átringatta oda, hol béke van a földön és jóakarát az emberekhez. Képzetelem gyors repülőgépnél gyorsabban száguldott és ott állott meg, hol egykor jámbor pásztorok nagyvilági izgalmak nélkül teljesítették kötelességüket. Akik azonban a világ folyását nagyobb figyelemmel kísérték, aggódva látták, hogy a lelkekben a jobb jövőért régóta élő nagy és erős hit mind jobban gyöngül. Az olyan régóta reménykedő nép a hosszas várakozásban már-már kifáradva, feledni látzott, amit Izrael nagy prófétája, Ézsaiás olyan biztosan jövendölt:

„... nekünk gyermek születik, Fiu adatik nekünk, kinek vállán fejedelemség léssen s csudálatosnak, erősnek, hatalmasnak nevezik“.
(Ézs. IX. 6.)

Gyermekálmaim s ifjuságomnak a sors keze által sokszor letartolt reményei elevenedtek meg újból a deresedő férfikorban, mikor a nagy próféta biztatása az ünnepi hangulatban ismét átviharzott néha már szintén csüggedésre hajló lelkemen. Éreztem tisztán, hogy a karácsony a prófétai ígélet folyton ismétlődő beteljesedését jelenti, mert közel kétezer év távolából hitem mind tisztábban látja a várva-várt „gyermek“ megszületését; de éreznem kellett azt is, hogy gyermekálmaim karácsonyi fényéből, színéből, mely életutamon egykor biztatva küldte előre súgarait, hogy egyengesse a meglett kor rögs utait, milyen sok lekopott, elveszett. Ifju reményeim képeletszötte ígereiteiből milyen sok behullott észrevétlenül a bizonytalanság tengerébe... Egy azonban megmaradt teljes épségében, vagy legalább szokatlan erővel ujul meg időről-időre a reánk zuhanó bizonytalanságban. Megmaradt az inkább mindig prófétai ajakra illő, senki által el nem vehető, a lelkem mélyén élő tudat: „nekünk gyermek születik, Fiu adatik nekünk, akinek vállán — egy vagy más vonatkozásban — fejedelemség léssen“.

Legyen akármilyen nehéz az élet, a tudat biztató hangja fülembe cseng a messze távolból. Legyen akármennyire tövissel kirakva az utam, lábaim az emlékeken át feléje visznek. Tomboljon bár az emberi gyarlóság és elfogultság avagy a tudatlanság kavargó vihar módjára körülöttem, belőlem nem lehet kiölni a hitet, hogy az emberiségnek, a jövőnek „gyermek“ születik.

Ki ne érezné, hogy annyi gyermekszületés: megannyi ígélet-beteljesedés és örömmizenet Isten mérhetetlen világában, az emberiség történetében!

S aztán a csillogó remények között hányszor látjuk a történelem folyamán igazán egyszerű sorsban a különben nagyrahitott „gyermek“-et, midőn földi élete elindul s a benne rejülő szép tehetségek birtokában göröngyös útja lassan, de biztosan magasra ivel! Hogy csudálatos, erős, hatalmas lesz a neve! A születés csodálatos ténye már az első pillanatokban meggyújtja a szülői szivben a fénylő csillagot. Az örömmizenet hangja hallszik az érte dobogó kebelben. A dal magasra emelkedik, mintha Isten színe elé igyekeznék, áldást esedezve a még csak bomladozó reménységre. Még ön-

tudatlan a „gyermek“ s szellemének kibontakozása még nem indult meg, de már ki kell nyulnia a védő karnak, mert „csalárd a világ s gonoszak a napok“ s magához kell ölelnie a magával jöhetőetlen csecsemőt, ha életet akar biztosítani neki. Már leskelődik a rosszakarát és megmozdul a féltékenység; a hizelgés és képmutatás szinte idő előtt hallatja csalogató szavait, hogy törbe ejtse; az üres fölényeskedés ezeremester módjára akarja eltakarni rejtett céljait, hár nem takarhatja el eléggé tudatlansága hibáit, bűneit; csak éppen a láthatatlan védő karra nem gondol a gyarló ember, aki bűnös szenvedélyeire a kelleténél többször hallgat s önmagáról olyan sokszor elfelejtkezik; nem gondol az isteni gondviselés erejére, melynek biztos védelme alatt nő, fejlődik feltűnés nélkül az emberiségnek, a műveltségnek, a haladásnak, a lelki szépségnek a „gyermek“.

Mulik az idő, évek hullnak a mulandóság ölébe, de a gyermekkel kapcsolatban nem hallgat el egészen a biztató dal; még visszazeng időnként a mindig várakozók lelkében. Észre sem veszik a nagyok és hatalmasok, a felületesen gondolkozó és elbizakodott emberek s már fejlődött formájában jelentkezik az ígélet beteljesedése: a „gyermek“ már a Mennyei Atya dolgaival, a lelki világ mindmáig meg nem fejtett kérdéseivel foglalkozik. Aztán rendre papok és tudósok csodálkozásán, a sátánnak önmagában való legyőzésén, Istennek mint léleknek a tiszta megismerésén, bűnösök lelki megtisztításán és emberi méltóságuk fölébresztésén, az igazság meggyőző erején keresztül „fejedelemség“-re emelkedik, csudálatossá, erőssé, hatalmassá, nő a „gyermek“, ki előtt nem egy ország győzelmes népe, hanem a tiszta nemes, eszményi élet harcosai hódolnak. Megtagadhatják a rokonai, lenézhetik a világ hatalmasai, de parányi leheletére, egyetlen szavára „a sánták járnak, a vakok látnak, a süketek hallanak, a foglyok megszabadulnak, a szegényeknek az evangélium prédikáltatik s boldog, aki őbenne meg nem botránkozik“. Megfeszítheti és kifejtheti erejét vele szemben az anyagi érdek, az önzés, keresztezve utait: tombolhat a harag és gyűlölet körülötte tehetetlen dühében, látva, hogy mégis győz az igazság és diadalt ül az ártatlanság, de ő szilárdan áll a viharban és megy tovább a maga útján. S amíg királyoknak a trónja az idők viharában recseg vagy éppen összeomlik, országok és népek megsemmisülnek, addig a „gyermek“ az időben folyton

fejlődik, „ember“-ré növekedik, „fejedelmesség“-re emelkedik, romok, mélységek és szakadékok között évezredekben át diadalmasan uralkodik, pedig nincs más vele csak Isten, eszméinek igazsága és saját lelkiismeretének megnyugtató tudata

Lehet, hogy az életküzdelem nagy harcában elesik, elhull látszólag nem egy a „gyermek“-ből. És sokan azt hiszik, hogy az ilyen örökre elveszett. Emberi érzésem és hitem azt mondja, hogy a „gyermek“ hatástalanul meg nem semmisülhet, mert minden „gyermek“ ember és minden emberben van magasabb érték, melynek egyszer, valamikor valamilyen módon kifejezésre kell jutnia.

Viszont a haladás és fejlődés útján ott látom a lelki fejedelemiségre emelkedett és az egész emberiségnek szolgáló megannyi „gyermek“-et. Ott látom most egy vallásalapítóban vagy törvényadóban, majd a költőben vagy tudósban; most egy felfedezőben vagy a tudomány nyugtalan harcosában, majd a szellemi és lelki élet reformátoraiban, a társadalom alakítóiban és a vértanúkban, akik meggyőződésük mellett mindhalálig megállanak, majd egy államférfiuban vagy szabadsághősben, aki nem népeket igaz le, nem ártatlanokat kinez és kerget a halálba, hanem védi az embert és az emberi jogokat, a kulturát és a jövőt s egyetlen célja, hogy százezrekre, milliókra menő egyszerű harcos segítségével időről-időre örömmizenetet hirdessen a világnak.

A karácsony fénylő csillaga most is azt az utat mutatta meg a látni akaróknak és hinni tudóknak, melyen a „gyermek“ a benne lakozó ígéret szerint világhódító szellemmé, emberiséget boldogító erővé fejlődik.

Tudom és nem hallgathatom el, hogy mostanság a születések nyomán tele van a világ elkeseredett, nyomott, csüggedt érzéssel s az örömmizenet hangja mind ritkább lesz. A gyermekkel járó gond, aggodalom sokszor tépi foszlányokra a hit biztatásait. Az ígéret szüntelenül alakul és erősödik minden szülői szívben gyermekével szemben, mert azt működésében korlátozni nem lehet, de hányszor csalódik keservesen az ember a saját maga által formált ígéretben. Azonban tudom azt is, hogy Jézusnak a szelleme — láthatatlan, de hatásában érezhető fejedelmi koronával a fején — itt él és működik közöttünk. S a gunyolódók, a kárörvendők, a könnyelműen kacagók megcsufolására a gyöngéknak erőt ad, a tévelygőket meg téríti és jó utra vezeti, a bűnösöket önmagukba szállásra készíti s

nehéz próbákon át az életre ujjászüli, az ártatlanokat és bizni tudókat megdicsőíti s akiknek lelkében a szép, az eszményi élet csatlódások között is homálytalanul ragyog, azokat egyszer végre szintén fejedelemségre emeli, naggyá, erőssé, hatalmassá teszi.

Bizom benne, hogy az élet minden vonatkozásában a társadalom megújítására, az emberiség lelki világának a felrázására „gyermek születik, Fiu adatik“, aki elnyomás helyett szabadságot biztosít, a tévelygőkkel szemben türelmet gyakorol, a testvériség érzetét mélyíti, a jobb jövő hitét ébren tartja és ápolja, a hitvilág fejlesztésére és a haladás szellemének érvényesülésére biztos utat mutat.

Minden ilyen születés karácsonyt jelent időről-időre a szivekben. Hiszek hát a születés örömében, a „gyermek“-hez fűződő ígéretekben s várom reménységgel, bár alig múlt el, a karácsonynak mindennapi életünkben való megújulását, várom, mert van hit és bizalom a lelkemben s Isten gyermekének tudom az embert.

Kovács Lajos.

Dávid Ferenc korának lelki világa.

(Főolvasás vázlata).

A XVI. század nagyszerű szatirájának, a Balassi Menyhért árultatásáról című komédiának, van egy pompás korfestő jelenete, a toldalékszerű 5. rész. Menyhárt úr fiának, Boldizsár úrfinak a szökését készítik elő benne. Amíg a paripákat nyergelik, az úrfi beszédet folytat a szökésben segédkező két cimborával, Tamás és Péter diákkal. Ők az úrfi mentorai s kötelességszerűleg, de meggyőződés nélkül prédikálják a becsületességet és jámborságot a nagyreményű csemetének. Csakhogy a csemetének több esze van, mint a két jámbornak s cinikusan felelget. Erre az egyik megdörögálja: „Azért egy barbarus vagy te, Boldizsár“; Boldizsár úrfi h- hotázva vág vissza: „De bestye érti, nem én azt, mit teszen az barbarus. Talán Borbárát, vagy Kis Lőrinc Katát: az jó és magyarul vagyon, de azt a lator Szénási kicsapta kezemből... Abból menjünk csak el, az kit te álmódosz: Micsoda fia volnék én Balassi Menyhértnek?! Tudod-e, hogy az szakmári arany-pogácsák helyében valahogy s valamint mást kellene keresnünk Detrekőben is.“ — „*Benedictio domini facit divites*“ — feleli Tamás diák. Az úrfi nem akarja érteni s elméskedik: „Vagy Benedek, vagy Kelemen, de én azt mondom, hogy mind jámborságod, mind tudományod tied legyen, nekem csak aranyam legyen“. S elmondja, hogy ő csak „Gyötrekőbe“ vágják, megjárni a bokrokat, völgyeket, les- helyeket, erdőket, utakat, hol árus embereket lehet kifosztani.

Szatira biz ez, torzítás, de belefacsarodik az ember szíve, mert a másik Balassa jut eszünkbe, a költő Balassa, halhatatlan dalok koszorús költője, a magyar trubadur, akiről nem torz mese, hanem szomorú, kegyetlen valóság, hogy nagy bujdosása után, mikor már minden kötél szakadt, valóban meglakta a bokrokat, völgyeket, les- helyeket s kirabolta az árus népeket.

Szóval ha az 5. felvonás azt akarta példázni, hogy az alma

nem esik messze a fájától, hogy egyik Balassa, egyik úr olyan, mint a másik, a példázat remény felett jól sikerült. Most már igazán megértjük az apát, mért Kolumbus-tojás neki a hittel való kereskedés: „Micsoda, hittel? Bizon nekem tetszik, igen jót szólasz. Az nagy istenre mondom, soha semmihez olyan kész nem vagyok, mint ehhez, mert nagy jó és hasznos kereskedésnek esmertem az hittel való kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések mind semminek tetszenek, kit én meg is próbáltam, mert én tolvajlottam is, loptam is, bort is árultattam, szilvát, dinnyét, ugorkát, egyebeket sokat, posztót, gyolcsot és egyéb kalmárarut bóttal tartottam, az arany cementet is megizelítettem vala, in summa mind semmi az többi az egy hittel való kereskedéshez képest“.

Igen, igen, a hit, a hittel való kereskedés. Ez a XVI. század. Menyhárt uram oda visz. Rátapint arra a *spiritus agensre*, mely a hitújítás korának lelki világát állandóan foglalkoztatta. A hit az, ami tartalmat, célt, értéket és életet adott a XVI. század emberének. Egyik kereskedett vele, a másik meghalt érte. De aki kereskedett vele, végül az is a Krisztus katonája volt. A hittel kereskedő Menyhárt unokaöccse, a daliák daliája, a hazájáért vértanúhalált halt Bálint is eladta volt a hitét, csakhogy a vérfertőzés rettenetes vádjától szabaduljon, de amikor Esztergom ostrománál elfolyt a vére, utolsó szavai ezek voltak: „Krisztus meghalt érettem, minek kételkedjem! Uram, a te katonád voltam, a te seregedben jártam“. S az erdélyi reformátusok tudós püspöke erről a hithagyó vitézről állapítja meg, hogy Ady előtt és mellett az egyetlen igazi vallásos költője a magyarságnak, de kortársai is így vélekedhettek, mert azt mondták, „egy *igén* többet nyom, mint más nagy rakás szón“.

Ez az ige, ez a világot mozgó igéje e kornak a hit. Ki hol és hányszor kereskedett vele, nem kérdezzük, de halni ketten haltak meg érte. Mind a kettő unitárius. Az egyiket, Alvinczy Györgyöt, a kálvinisták akasztották fel, a másik Dávid Ferenc, a dévai börtön vértanúja. Keserű ironiája a sorsnak, hogy a hitcserélést mégis éppen csak Dávid Ferencnek szokták fölírni, úgy „a suba alatt. Hát ami igaz, igaz, ő a legnotoriusabb hitváltoztatója korának. Ő ment a legtovább. De annyira tán még se ment, mint a legújabb erdélyi irodalomtörténet írója, Szerb Antal, jóhiszeműleg képzei. Azon még szemet lehetne húyni, hogy a nagy próféta életét 1513—1588 közé helyezi s a vallásszabadságot törvénybe ik-

tató hires tordai országgyűlést 1557-re teszi, ez lehet sajtóhiba is, de hogy már nem is mint szomba'ost, hanem mint valami spirítuális-misztikust halatja meg Dávid Ferencet, ezzel a szájába kívánt végső sóhajjal: „*Ich weiss, dass ohne mich Gott nie ein Nu kann leben*“, az már, szeliden szólva, szomorú tájékozatlanság. A keresztény istent kár lebunkózni Dávid Ferencben. A lelkében fölsvillant Istennek sokkal szerényebb, együgyűbb és odaadóbb szolgálja és apostola ő, hogysem ilyen racionálisan nagyképű s idétlenül modern lehetne. Hagyjuk csak őt ott a XVI. században. S minket se képzeljen senki valami istentől elrugaszkodott fenegyereknek. Mi még mindig elég jól érezzük magunkat a Dávid Ferenc századában, a Dávid Ferenc lobogója alatt, ha azóta kissé másképpen nézünk is arra a lobogóra. A Dávid Ferenc százada a mi hőskorunk, az unitárius hőskor. Eposzba kívánkozik, hőskölteménnyé igazodik minden mozzanata. Ez a mi honfoglalásunk, ez a mi huszáros kirobbanásunk az eszmék és gondolatok porondjára. Itt vágjuk le a magunk rendjét, itt foglalunk földet, itt a miénk a világ, — s itt csúfol meg, itt tapos ránk az a világ, itt nyomorít örök kisebbséggé, örök megpróbáltatások és keserűségek végzetszerű örökösévé és hordozóivá, itt leszünk unitáriusokká, magyar unitáriusokká. Hiszen igaz, val'ásnak nincs, nem lehet tulajdonképpen nemzetisége, az unitarizmus a legnemzetközibb eszmeáramlat, de a mi unitarizmusunk valahogy mégis más, mint az angol, amerikai vagy cseh unitarizmus. Azok a keresztény istenkeresés boldog oázisai az igazságra szomjuhozó lélek bátorszívű beduinjainak, a magyar unitarizmus egyúttal történeti alakulat is: oázisait nem lehet feledni, nem lehet ott hagyni, vinni kell magunkkal a szivünkben a sátorral együtt, mert könny és szenvedés szentelte meg. Az otthagytott őshazába nincs visszatérés, de a fölszedett sátorfa ünnepi nosztálgiaát sugall a lélekbe. Hogyne érdekelne hát minket ennek a kornak a gondolatvilága. Hogyne érdekelne, mi volt és mit jelentett ebben a reformációban a Dávid Ferenc reformációja!

Hogy mi az a reformáció? Azt mondják, hogy a középkor szellemén diadalmaskodó második és igazi renaissance, a renaissance renaissance-a, a humanizmus hitújítása a germán faj szellemében. Lehet, de a szavak rendesen csak épp hogy úgyahogy fedik, de nem merítik ki a tartalmat. Ruganyosabbak is, hogysem mérni lehetne velük. A humanizmus pl. amerikai hitrokonainknál ma valami egyebet jelenthet,

mint a történelmi humanizmus. S ha Luther is a humanizmusra épített s a mi amerikai szektáriusaink is arra akarják fölhúzni a maguk unitarizmusát, könnyen zavar állhat elő s vagy nekünk nem lesz semmi keresnivalónk a protestánsok között, vagy a protestánsok nem árulhatnak velünk egy gyékényen.

Mert mi az a renaissance és mi az a történelmi humanizmus? Kétségkívül a középkor szellemén diadalmaskodó forradalom. A kiásott óvilág romjai alatt megtalálták az új embert, a boldog embert, a magára eszmélni tudó és merő embert. Fölfedezték, hogy az embernek azért van lába, hogy járni tudjon vele. Azért van szeme, hogy meglássa a szépet. Azért van esze, hogy ne tartsa a bocskorában, éljen vele. De a renaissancenak még sem a forradalmi bálványrombolás a lényege. Lényegében mégsem forradalom, főleg nem vallási forradalom.

Nem igen történt egyéb, mint az, hogy az ember bepillantott véletlenül egy kulcslyukon. S elébe tárult a mult ködén át megszüpítve egy rég letűnt csodálatos világ, a mesebeli Atlantis. Egy olyan világ, ahol nincs mezítláb, nincs nyomorúság, nincs szemfogatás, ahol nincs kereszt, nincs Krisztus, nincs kötelesség, ahol nem örökös holnapokkal és holnaputánokkal van kikövezve az út, hanem ahol van kultura, van művészet, van ragyogás, van fény, van szépség, van szellem, van attikai só, ahol van boldog, vidám kacagás, kék ég és csengő barack, ahol a holnapot, sőt a holnaputánt is úgy hívják, hogy ma. A renaissance embere ebbe a mesebeli csodás világba pillantott be. A forradalmi lépés és lendület tőle csak annyit, hogy volt bátorsága nem félteni a félszemét az elkárhozástól. Volt mersze megfordítani a kulcsot a zárban. Az ajtó kinyílt s ő belépett, sőt, amit elhagyhatott volna, az ajtót is behúzta maga után. Behúzta az ajtót s aztán a gyerek naiv bámulatával tapogatta körül magát az új világban. A ragyogó palástot magára szedte, a szépség szárnyas paripáira felcsipeszkedett, bemarkolt a művészet csillogó aranyával telített kádakba s teletöltötte minden zsebét, berugta az édes nektárt csillogtató hordókat s megrészegült a más borától. Kedves, naiv, rakoncátlan gyerek, kedves naiv bugyutácska majom. Mintha érne valamit a talált kincs, a mások kincse, mintha a fölszedett pávatollaknak volna valami közük a szépséghez. Mintha volna igazi öröm és megelégedés azon az egyen kívül, amit a magad erőfeszítése és izzadsága révén szerzesz.

A humanizmus minden, csak nem vallásos jellegű eszmeáramlat. Példán lehetne meggyőzően bemutatni. Van nekem egy kedvelt humanista költőm, minden sorát lefordítottam, Janus Pannonius, korának legnagyobb költője, a magyar szellemi élet legnagyobb büszkesége a középkorban, világhírű nagyság. Hát ez a jellegzetesen humanista költő, aki azonfelül előkelő egyházfejedelem, Istennek fényesen fizetett szolgája, pécsi püspök is, Krisztus apostola: valójában éppen olyan hitetlen atheista volt, mint a humanista világ többi nagy pogányai. Fiatalkorában (16 éves) egy drámai lendületű nagyszerű versben leckézteti meg barátját, a 20 éves Galeotto-t, hogy költő létére ő is zarándokútra kel: költészet és vallásosság nem fér össze, vagy szent az ember, vagy poéta. Eget ostromló kamasz-szertelenség biz' ez, igaz, de a kamaszt a későbbi püspök se tagadta meg. A lesajnált Galeotto sem lehetett egyébbiránt valami 19 próbas pápista, mert később egy könyvéért, melyben antitrinitarius féle eszméket penget (*De incognitis vulgo*. Megérdemelné, hogy valaki közülnk beletekintsen), szinte megégették Velencében. A megdicsőüléstől csak a visszaszívás s tán a Mátyás király magyar aranyai mentették meg az egyébképpen elég léha erkölcsű, minden lébe kotnyeles humanistát.

De van Janusnak egy még érdekesebb költeménye, egy olyan vallásos költemény, amelyben minden van, csak éppen vallásosság nincs. A címe: *Consultatio Dei Patris et Filii de perdendo hominum genere*: „Ott ül fönt az Olympusnak tetején Öregisten“, — már mint a keresztény Isten s akárcsak a Zrinyiaszban, egy szempillantással világot megméri „életet és lelket vizsgál, a kebelt, a gerincet“ s látja a bűnbe merült emberiség minden rettentő hibáját és istentelenségét. Bőszült haragjában ezért tanácskozásra hívja össze az égieket. Megnyitja az ülést, előterjeszti s hosszan és kimerítően ismerteti a tárgyat, dűhbe lovalja magát s végül indítványt tesz, tűzzel kell kiirtani a hálátlan emberiséget. Ámult döbbenet ül erre a szivekre, aztán vak lárma morajlik, míg végre szót kér a törtszívű Szűzanya:

„Gyermeke, édesanyádnak e szó egyedüli reménye,

Ebbe fogózva merek szólni csak, ílt az erőm.

Én szép drága Szelídem, ilyen harag illik-e hozzád?“

... esdekel szép hosszú, művészi felépítésű oratióban s kegyelmet

kér az emberi nemnek. A tárgy kétségkívül elég vallásos, a kidolgozás is hatásosan szép, de biz' ebben egy szemernyi komoly vallásos érzés sincs. Ha nem tudnók, hogy ambiciózus Homeros-utánzat, joggal azt hihetnők, hogy csúfokodó parodia az egész. Krisztus Istene az Olympuson székel, indulatos és hiú, mint Zeus-Jupiter, fél is egy kicsit a földiektől, hogy megostromolják s még leszedik a várából. Elfelejtkezik róla, hogy ő Szentháromság-Egyisten s alkotmányosdit játszik, tanácsot hív össze, előterjeszt, *pro domo* érvel, haza beszél, megváltást emleget. A *Diva pudica* is főleg azt sajnálja, hogy az emberiség elpusztítása esetén az egész megváltás fuccsba megy, Isten hiába feszítettette föl magát, kezdheti előlről az egész komédiát, mert — s ez a leggroteszkebb érvelés, mintha csak Szerb Antal beszéltené Dávid Ferencet — maga alól vágta ki a fát, nem lesz ezután aki imádja, s ha nincs imádó, imádott se lehet, Isten sincs. (Nie ein Nu kann leben ohne mich.)

Ilyen komolytalan léha játék a Janus Pannoniusék és a föl-tételezett Szerb Antal-Dávid Ferencék vallásossága. S kevés kivétellel ilyen volt az egész olasz humanista világ vallásossága. Elmélyülni csak Erasmuséknál kezdett, de Erasmus már a reformáció hajnalpirja. A boldog gyermek még nem érzi. Még nemebredez Nekimég ninesenek problémái, kétségei, mardosó gondjai. A gyermeknek csak játékszerei vannak, kockák és légvárak, füles gombok és festett^oolympusi istenek. Elfér köztük a Názáreti láthatatlan Jahvéja is. Eggyel több vagy kevesebb, már ugysem sokat számít. Buta dolog volna bántani, mert ő az anyagi boldogulás, a *summum bonum*, a szép élet egyetlen eszköze, ő adja a főpapi diszt és dominiumokat.

De minden játéknak vége szakad egyszer. Minden gyerek férfivá érik s elébe mered az élet. A renaissance játékos gyereke Luther^oMártonban ért^oférfivá. Sajátságos, nem mindennapi, jellegzetes férfivá. Meg kell nézni az arcképét. Széles, keményvonalu parasztarc. Nincs benne, ^osemmi légies finomság, semmi eszményi transcendentalismus, semmi aszkéta átszellemültség, ^osemmi Apolloi fönség és ^onagyvonaluság. Zsiros próza és kiáltó hétköznapiság az egész ember. De ember, de egész ember. A duzzadó^oerő, a ^okomoly férfiaság ^omegszépítő vonásaival. A hatalmas homlokon kettős keserü ránc borong. S a szemek, az átvirrasztott ^oéjszakáktól révedező szemek arról beszélnek, hogy ez a széles mészáros-mell kemény lelki tusákat viv a maga istenével, a lelkiismeretével. Já-

kobot leteperték, Jákobot a földhöz vágta, Jákob már a kalamárisát is a falhoz vágta, de Jákob tudja amit senki se tud még, hogy istene csak annak van, aki megharcolt vele. Ez a csuklyás barát nem a szépbe szerelmes többé. Ez a hus-vér-ember nem ér rá egy percig is játszani: az Urral van beszéde. Ez a sziklába keményült egyenesség nem alkuszik. Nem nézheti a külső csillogás léha billegényeit, utálja a hitáruló kóklereket. A hit neki nem cédula. A hit neki az élet és az életet adó üdvösség. Itt állok, más-kép nem tehetek, feszítetek meg.

S amilyen a mester, olyanok a tanítványok. Janus Pannoniuséktól Lutheréig egy század ha van de egy világ választja el a két századot egymástól. Ami ott léha kedvtelés, az itt üdvkereső nyugtalanság. Ami ott finomkodó előkelőség és szépelgés, az itt duzzadó erő, keresetlenség és nyersség. Az isten ott Olimpusra ültetett csepűkóc-figura, az isten itt a szívbe látó világ-szem, az ingyen kegyelem végtelen ura. Az ember ott egy kultúrában és műveltségben tulfinomult világ raffinált gyönyörűségeiért rajong, az embert itt az ősegyház idilli életének jámbor egyszerűsége és melegsége vonzza. *Revertamur*, zengi mind a kettő, de az egyik a büszke Apolló felé, a másik a mezitlábás szelid Názáreti evangéliuma felé evez. A renaissance és humanizmus kiválasztott egyének exotikus csemegéje volt. Életgyökerei nem nyultak, még nem nyulhattak be a *servum pecus*, a nép széles rétegeibe. Nyelvben is egészen idegen. A reformáció ellenben egészen a tömegek vállán nyugszik, mindenkihez szól, mindenkitől állásfoglalást kíván, mindenkinek személyes ügyévé predikálódik.

Nekünk különösen kapóra jött. A magyar sosem volt valami bigott keresztény, a középkorban sem. A rajongás beteges szertelenségeitől mindig megóvta egészséges józansága, vele született faji értelmessége. S bár a jellegzetesen magyar Mária-kultuszban gyönyörű magyar tulipánokkal gazdagította a nemzetközi katolicizmus virágos kertjét, a törzsökös magyarság Szent István után még száz év múlva is visszasírja Koppányt, csombokra eresztí a haját s gyilkolja a nemmagyar Isten nemmagyar papjait. „Ötszáz évig járt templomba — mondja egy szemináriumban nevedett tudósunk — s a legtöbben még azt sem tudták, mire valók a fényes szertartások, mit berbitélnek papjaik.“ (Horváth C.) A reformáció a törzsökös magyarnak valami hazasíró magáraismerést jelentett. Szívébe

döbbsentette a magyarság ősi végzetet, a fejére ültetett idegen kizsákmányolókat. Eb ura fakó! Engedjük már szóhoz a magyar istent is, járjunk a magunk lábán, vegyük *mi* a kezünkbe a magunk üdvösségét. A magyarság faji erényei, férfias, büszke szabadság-érzete, veleszületett józan értelmessége élednek föl és jutnak szóhoz. Az ész, az értelem betöri a teológiai dogmák dohos babiloni falait, eldob minden emberi tekintélyt, szemébe néz minden állításnak, megmér minden ígét, ahogy a bibliában olvasta: „mindeneket megpróbáljatok s ami jó, azt megtartsátok“. Ami eddig szinte vétekszámba ment, a szent iratok olvasása és értelmezése most egyenesen kötelességévé lesz a híveknek. Ha három ember összekerül, már hitet igazít, a bibliát vágja egymás fejéhez, a vasárnapi prédikáció érveit, bunkóit fogja-forgatja. Papnak sose volt még ekkora becsülete, de a pap se volt soha ennyire apostol. Hány szegény ördög odahagyja a zsiros eklézsiát, vándorbotot fog a kezébe s megy a bizonytalanságba, új híveket nyerni az új hitnek. Mihály pap, ha éjjel ki akar lépni a hajlékából, karóra szurt tőköt dug ki elébb az ajtón, hadd loccsantsák szét azt előbb a lesben állók, nem az ő kopasz fejét.

A magyar reformációnak két hatalmas típusa van, a két nagy ellenfél. Melius Juhász Péter és Dávid Ferenc, a debreceni pápa s a dévai martir. Ha korunk lelkivilágát a maga eredetiségében és frissességében látni és ismerni akarjuk, csak az írásaikat kell elővennünk: köbevésnivaló plaszticitással ugrik elő mögülök az ember. Egyik a szenvedélyek izzó hevével lép a porondra, kemény nyakas, türelmetlen, hajthatatlan somogyi magyar. A másik a szelid türelmesség, a megbocsátó szeretet, a senkit nem bántó, mindenkit megérteni és megbecsülni kívánó jámborság. Példátlan anachronizmus ebben a vad, szilaj, erőszakos indulatu korban. Annak úgy vág a szava, mintha fokossal hasítna eleven húsba, ez mintha tejbe mártaná a pennáját, ha veszekszik is, csak a megértés és megbocsátás édestejét csurgatja. A dévai vértanu az egyetlen reformátor Luther óta, aki nem annyira a mások ellenvéleményével, mint inkább magával, a maga lelkiismeretével, a maga istenével vivja a maga Jákob-harcát. . . Talán azért olyan szelid s azért olyan rendületlen. . . Jákobot leteperték, Jákobot a földhöz vágják, Jákobtól már a kalamarisát is elszedték, de Jákobnak istene van, megtalálta. Megtálálta és meghalt érte.

Luther Mártontól Dávid Ferencig hosszú az út. Sok a gubbenő és sok a kényszerű kanyarulat. Meredek a lejtő és kinos a kapaszkodás köröm nélkül. A biblia örvényein s a racionalizmus útvesztőin kell átvergődni. De aki Luther Mártontól indult el, annak előbb vagy utóbb föltétlenül meg kell érkeznie Dávid Ferencig, az unitárius Rómába, mert minden út oda vezet.

Luther M. az elindult, Dávid Ferenc a megérkezett unitárius. A megérkezett, de örök pihenésre be nem rendezkedett Krisztus-tanítvány. Mert az unitarizmus nem mellveregető megérkezés, nem köldök-néző elpihenés, nem másvalaki Jákob-harca értem, nem páholyban ülő édes szendergés, bolond verekedők lemosolygása, nem a nincs-tovább, nem a halál. Csak szomjuság s nem torkig telített jóllakottság... Csak a harc s nem a harc utáni diadal-mámor. Nem elvek és dogmák végérvényesen kiépített és lezárt rendszere. Csak elveken és dogmákon át bukdácsoló út Isten országa felé. Mert az ember az unitárius, nem a rendszer. Az emberen kell igazítani, nem a hiten. Az ember a fontos, nem az amit hisz. Tisztázd az Urnál a számládat, békülj ki a lelkiismeretteddel a Názáreti tanítása szerint s unitárius vagy, a Jézus tanítványa vagy, ha nem is láttál keresztyvet, ha meg is buktál a katekézisből, ha nincs is (és nem is lehet) velem teljesen egy, kötelező hitrendszered.

Mert mit tesz Dávid F. vallásán lenni?

Olthatatlan szomjúsággal áhítozni és keresni az igazságot és világosságot, a lelkiismeretünkben fölillant Istent; a magunk lábán jutni el a megrendítő, de el nem csüggesztő nagy *Ignorabimusig*; ott megfogni a Názáreti kezét s vele együtt, benne és általa hinni a transcendentális értékek, a le nem mérhető valóságok: a szeretet, jószág, alázat, becsület mindent megváltó és mindent megvilágosító erejében. Isten országát csak ezekkel és ezekben lehet megtalálni.

De nekünk magunknak, egyenként külön-külön kell megtalálnunk. Mert az unitárius nem születik, az unitárius lesz. Az én istenem csak én találhatom meg. Ezt Dávid F. se végezheti el én helyettem: személyes élményemmé csak én tehetem a vallásomat. Isten országát csak én építhetem föl magamnak s a magaméinak akiket szeretek. Ez nem azt teszi, hogy nélkülem nincs Isten. Ilyen fennhéjázó ostobaságot Dávid F. szabásu lélek el se képzelhet. Csak annyit jelent, hogy Isten országát sose látom meg, ha azt várom, hogy mások oda ölben vigyenek.

• Unitáriusnak lenni nem könnyű dolog. Ide kettő kell: bátor szív és alázatos lélek, az alfa és az omega, a plus és a minus, a zenith és a nadir, az igen és a nem, emberben és minden egyében a csorbitatlan, a teljes Egész. Az unitárius szimbólum ez: „legyetek okosak mint a kígyók és szelidek mint a galambok“. Tüzet igyatok. de ha a kebletekben fölgyult csipkebokor nem a bibliai lánggal tart atyafiságot, a véretekkel oltjátok el. Mert áhitat, mert odaadás, mert önzetlenség, mert szeretet, mert Krisztus nélkül nincs unitarizmus.

Ezt izeni nekünk a Dávid Ferenc kora.

Pálffi Márton.

Éjfél utött.

(Se bate miezul nopții).

M. Eminescu költeménye.

Ott fenn ércnyelvén a harang elütötte az éjfél.
Mért s hol bóbiskolsz, éltem vén vámosa, álom?
Végy vámot. Gazdád vert ösvényemre minek ver
Vissza megint? Mérlegre minek tegyem újra, melyik nyom
Többet: az Élet emitt, vagy amott a Halál? Nem,
Nem billen, nem dönt ma se. Helyt áll. Néma a nyelve.

Fordította; *Pálffi Márton.*

Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében.

Az elmúlt négyszáz esztendő alatt sokan keresték Dávid Ferenc arcának vonásait, ellenségei és jó barátai egyaránt. Nem a külső vonásokat igyekeztek felkutatni, mert ez hiábavaló fáradság lett volna — minden egykoru kép elveszett. Hanem inkább forrongó, majd megnyugzó lelkének rendkívüli vonásai keltettek olyan érdeklődést, amely csak a nagy egyéniségeknek, a mindennapit messze túlhaladó emberi lelkeknek jár ki. Mint mágnes a vasat, úgy vonzzák az emberi kutatást azok a tüzrakétak, amelyek a történelem egén roppant robajjal feltűnnek, hogy azután széthulló szellemsziporkáikkal utunkat a sötét éjszakában még sokáig megvilágítsák.

Hogy Dávid Ferenc ilyen ritka egyéniség volt, azt mutatja a nagy gyűlölet és a rajongó szeretet, amellyel ellenfelei, illetve hódolói körülvették. Épen ezért a kép is, amelyet lelki arcáról megrajzolni törekedtek, mindig színezve van az érzelemtől, amellyel irányában a rajzkészítő viseltetett.

Mindenesetre érdekes volna lelki arcáról készített összes képeket összegyűjteni tanuságképen arra, hogy mily gyöngye az emberi itélet akkor, ha azt a szenvedély lekötve tartja. A sokféle kép között alig lehet felfedezni olyat, amelyik a puszta igazságkeresés szolgálatából született volna meg. A legtöbbet bizonyos érdekek hoztak létre úgy az ellenfelek, mint a követők részéről. Ez a Dávid Ferenc-kutatás egyik fő hiánya.

A másik hiány pedig abból a tényből állott elő, hogy az utóbbi évtizedekben hatalmas lendületet kapott a lélektan, különösen a szellemtudományi lélektan, amely még csak egy-két évtizede él, de már is óriási eredményeket tud felmutatni. Különösen az emberi lelkek alkotásának vizsgálata, úgy amint azt E. Spranger¹ alap-

---

¹ E. Spranger: Lebensformen 1921.

vetően elvégezte, mutatta ki, hogy az emberi lelki formáknak, típusoknak megvan a maguk szigorú törvényszerűségük, amelyek az emberi lelket át meg átjárják. S habár ezekben az egyéniség teljesen fel nem oldható, hisz *individuum est ineffabile*, de mégis lehetetlenné válik ezentul, hogy merő szenvedélyből, merő ellenségeskedésből, vagy rajongásból olyan vonások szerkesztessenek egybe egy-egy embernek lelki képén, amelyek a lelki alkattan örök törvényszerűségi alapján eleve kizárják egymást, vagy amelyek homlokegyenest ellenkeznek a vizsgált lélek összes ránk hagyott írásaival, vagy bármely más, kétségkívül tőle származó szellemi hagyatékkal. A szellemtudományi lélektan alapján állva többé nem az egykoru történetíró jellemzése adja meg a kutatott személyiség igazi lelki alakját, hanem elsősorban az ő saját szellemi hagyatéka, ha van egyáltalán ilyesmi. Csak ha ilyen nem volna, akkor kényszerül a lélekbuvár az egykori írókra, mint másod- és harmadrendű forrásokra támaszkodni.

Dávid Ferenc lelki alkatát a szellemtudományi lélektan eszközeivel eredeti munkái alapján eddig még senki nem tette vizsgálat tárgyává. Eddig csak a másod- és harmadrendű értéket képviselő történeti feljegyzések nyomán alkottak róla arcképet s ha volt is író, ki felkutatta eredeti munkáit,¹ egyáltalán nem rendelkezett még a lélektani kutatások eredményeivel, vagy pedig azt egyáltalán nem ismerte,² bár ha a kort tekintjük, amelyben élt, ennek akadálya nem volt. Ebből a tényállásból származik a másik fő hiánya a Dávid Ferenc-kutatásnak.

A felsorolt két hiányt akarja pótolni ez a lelki rajz, amelyet itt nyújtunk. *Sine ira et studio* a szellemtudományi lélektan eredményei alapján akarjuk megalkotni a rendelkezésünkre álló eszközökkel Dávid Ferenc lelki arcképét. Törekvésünk két részből fog állni. Egy negatív és egy pozitív részből. A negatív kutatás ki fogja mutatni néhány mai Dávid Ferenc arckép lélektani képtelenségét, a pozitív kutatás pedig be fogja mutatni a valódi Dávid Ferenc arcképet, úgy, amint az írásaiban világosan és félreérthetetlenül ránkmaradt.

---

¹ Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke 1879.

² Dr. Borbély István: A magyar unitárius egyház hitelvei 1914. és A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. 1925.

I.

Járjuk be először a tagadás utját. Három illusztris szerző által rajzolt képet veszünk vizsgálat alá, akiknek egyike *Ravasz László* református püspök, a másik *Thienemann Tivadar* egyetemi tanár, a harmadik pedig *Borbély István* az unitárius teológia korán elköltözött művelője és tanára.

a) Ravasz László a magyar protestáns igehirdetés elméletével¹ kapcsolatban megrajzolta a XVI. század magyar igehirdető típusait, köztük Dávid Ferencet is. E rajz nemcsak az igehirdetőt, hanem az egész egyéniséget veszi bonckés alá és méri meg a maga eszközeivel.

Mindenekelőtt maga Ravasz is elismeri, hogy Dávid Ferenc alakja „még ma sem áll egészen tisztán a történettudomány előtt“ s mindjárt ezután elhelyezi Dávidot abban a típusban, amely lázasan keresi az igazságot, de azt sohasem találja meg, mert „nem a találat a fő náluk, hanem maga a keresés.“² Másik fontos megállapítása az, hogy Dávid „*elméleti* reformokat hajszolt egész életén át anélkül, hogy a vallásos élet gyakorlati szükségéit egy szempillantásra is méltatta volna.“³ Már ebből a két megállapításból is kitűnik, hogy Ravasz Dávidban a teoretikus ember típusát látja, de ezt igazolják többi megállapításai is. Pl. azt mondja, hogy Dávid monista s ezt úgy értelmezi, hogy Dávid a „tudományt“ tartja „egyetlen“ értéknek s ehhez méri a „vallást“ is, vagyis Dávid előtt ismeretlen a vallás és tudomány értékelméleti dualizmusa. Dávid és Socinus szerinte nem vallásos géniuszok, hanem az ő művük „a humanizmussal átítatott destruktív skolasztikának“ a protestáns teológia eredményeire való alkalmazásból áll elő.⁴ Dun Scotus-Socinus-Dávid-racionalizmus: ezek ugyanannak az iránynak különböző állomásai. Lenyegük: a vallásos „élmény“ hiánya és régi kiszáradt fogalmak zörgő héjjaival való intellektuális játék. Dávidról megállapítja, hogy „nagy érzések vihara nem korbácsolja fel és gondolatai sem sugároznak bele nagy érzelmekbe.“⁵ De viszont „alig mozgott

¹ Dr. Ravasz László; A gyülekezeti igehirdetés elmélete. 1915.

² Dr. Ravasz: i. m. 189 l.

³ Dr. Ravasz: i. m. 190 l.

⁴ Dr. Ravasz: i. m. 190 l.

⁵ Dr. Ravasz: i. m. 191 l.

valaki biztosabban a szillogizmusok és indukciók hálójában“, mint Dávid és „élete utolsó pillanatáig tartó destruktív munkában minden pillanatát arra használta, hogy lerontsa azt az oltárt, amelyet az előző pillanatban még szentségnek tartott.“¹

Ezek a főbb lélektani megállapítások Ravasz László felfogásában, amelynek alapvető tétele az, hogy Dávid teoretikus ember. Az állandó keresés, a tudományos monizmus, az érzelem és élmény hiány, a roppant dialektika és a nyugtalan radikálizmus teljesen ki-merítik a teoretikus ember jellemképét, amint azt majd éppen Spranger leírásából látni fogjuk.

b) E jellemzés elkészülte után kb. egy évtizeddel jelent meg Thienemann Tivadar egyet. tanár tollából egy cikk „Mohács és Erasmus“ címmel,² amelyben szó esik Dávid Ferencről is, mint Erasmus magyar tanítványáról.

Mindenekelőtt lássuk mit lát Thienemann Erasmusban, mert közte és Dávid között nagyon szorosra fonja a szellemi kapcsolat s így akaratlanul is Erasmus jellemét keressük Dávid Ferencben is. Már pedig „Erasmus életelve a bölcsesség“ volt. „Ideálja az autonóm ember, aki magasan tulemelkedik az élet túlekedésén, túl mindenben, ami igaz és hamis, szent és profán“; „a cselekvéstől amennyire csak lehet tartózkodik; félve kerül a tömeg izgalmaiból“; menekül minden kötelektől, ami egyuttal kötelességet is jelent: családtól, hivatástól, hazától, egyháztól.“³

Erasmus tényleg nem adta oda magát egyik irányzatnak sem: sem a katolicizmusnak, sem a protestantizmusnak. Számára egyik irány sem képviselt értéket s élménye egyikkel kapcsolatban sem volt. Szívügyévé nem vált a küzdő felek egyike sem. „Szenvedélyt vagy bátor tettet nem találunk ennek a törekény szervezetű embernek életében. Erasmus est homo pro se: azt irták róla az erfurti humanisták és találókbb meghatározást ma sem mondhatnánk élete formájáról.“⁴

Lelei ideálja a bölcs ember volt: a józan bölcs, az értelmes bölcs. Nem a platonikus hősök sorából való, hanem inkább az Epikureus-nemzetségből. „A heroikus ideált, ahol tehette megtép-

¹ Dr. Ravasz i. m. 191 l.

² Minerva III. évf. 1—5 sz.

³ Thienemann; i. m. 21. l.

⁴ Thienemann; i. m. 22 l.

deste“, „a politikában a pacifizmus, a tolerancia felelt meg“ az ő lelki felépítettségének. Erasmus egyáltalán nem kombattáns lélek, mivel nincsenek értékeszményei, amiért harcolni volna érdemes. Habár Thienemann ezt a magatartást az alexandinizmusban gyökerezőnek találja, mi úgy látjuk, hogy ez sokkal inkább az ébredező újkori polgári szellem első hajtása.

Ez a közömbösség, ez a józanság jellemzi Erasmust a keresztény tanítások körül is. Lelke mélyéig szkeptikus és Luther jól jellemezte, amikor azt mondta róla: „Erasmus ist ein Feind aller Religion.“¹ Valóban Erasmus elkerülte a kereszténység alapvető tételeit s Jézusban csupán „adorandus philosophiae princeps“-et látott, de a keresztre feszített Jézusért, az üdvözítő hősért nem tudott lelkesedni. Éppenigy tett a szentháromságtannal is, de ezt is holmi észokokból vetette el anélkül, hogy valami ellenállhatatlan belső értékintuíció kergette volna az egyistenhit táborába.

Miután ilyen jellemzését adta volna Thienemann Erasmusnak, egyszerűen kijelenti, hogy „Erasmus teológiájától egyenes ut vezet az unitáriusokhoz és a XVIII. századi fölvilágosodáshoz.“²

Ezután a merész állítás után nincs mit csodálkoznunk azon hogy Thienemann Socinust és Servetot Erasmus irányzata folytatóiképpen könyveli el hozzátéve, hogy „Servetus és Socinus merész tanításai támasztották fel a XVI. századi szellemi életünk egyik legeredetibb és legelhagyatottabb *gondolkodóját* Dávid Ferencet.“ Hogy csakugyan Dávid Ferencet Erasmus lelke ihlette, arra bizonyásgul hozza fel Jakab Elek könyvéből Dávid egyik munkájának egy idézetét. Miután arról beszélt Dávid, hogy az elvénült világot hogy újította meg Lufher, Melanchton, Zwingli stb. így folytatja: „Végre jött Rotterdami Erasmus, aki burkoltan az Isten egységéről kezdett tanítani, de inkább cáfolva a más nézetűeket, mint saját tanait nyilván megállapítva. Ezt Serveto tette meg, aki nyíltan tanította Isten egységét s műveiben az ellenkező tanokat és a szofisták teológiáját kárhözatosnak nyilvánította.“³

Hasonló idézetet Rotterdami Erasmussal kapcsolatban Dávid más

---

¹ Idézi Thienemann: i. m. 25 l.

² Thienemann: i. m. 27 l.

³ Dávid: De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo. Idézi Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke 90 l.

munkáiban is található volt Thienemann, de ugyanakkor látta volna, hogy Dávid nemcsak Rotterdami Erasmusra, hanem sok más szellemi elődjére hivatkozott, akik igazán más fából voltak faragva, mint Erasmus. Pl. a Rövid Magyarázatban így ír: „Mit mondjunk Origenes felől, ki az áriánusok értelmétől nem sokat különbözött és azokat igen oltalmazta, kit a mostani doktorok Erasmussal egyetemben eretneknek neveznek.“¹ Ez az idézet a korábbival együtt nyilván mutatja, hogy Dávid ismerte Erasmus mindkét oldalát: a bölcsészt, aki elveti a szentháromságot és a kényelmes polgárt, aki a római egyházra való tekintettel az unitarizmus nagy hőseit egyszerűen eretnekeknek bélyegezte. Egy ilyen ember aligha lehetett Dávid eszménye. Amiképen Erasmusra és Ariusra, éppenugy hivatkozik Dávid középkori szentháromságellenes írókra, akik semmiképpen sem pendülhetnek Erasmus jellemével és irányzatával egy huron, kivéve azt, hogy az egy istenségről hasonló gondolatokra jutottak. A fent közölt idézeteken túl Thienemann még azt hozza fel Dávid és Erasmus lelki rokonságának bizonyítására, hogy Erdélyben János Zsigmond alatt türelmes egyházpolitika alakult ki. „Erasmus vágyódott oly békés, boldog refugium után, hol hitéért senkit sem üldöznek“, írja Thienemann s úgy látja, hogy Erasmus eszménye Erdélyben valósult meg. Valóban, a külső ezt mutatja. Erdélyben nagyszerű türelmesség érvényesült,² de ez egészen más megfontoláson alapult. Erasmus toleranciája az ujkori polgári szellem vallási közömbösségéből fakadt, amely a vallásosságot inkább gunyolta, lenézte, mint azt Erasmus is teszi a „Balgaság dicsérete“ című munkájában, semmint hogy annak minden formában, minden felekezetben való előhaladását jó szemmel tekintette volna. Erasmus, mint az egész ujkori gondolkodás, csendesen lesajnálták a vallást akkor, mikor türelmesek voltak iránta azt gondolván, hogyha csendben hagyják a felekezeteket, talán csak kimulnak véglegesen szegények. Ez a tolerancia a kételkedés, sőt mondhatnánk az ellenséges indulat türelme volt, amely a közömbösség szörnyű mérgével akarta kiirtani a vallásos lelkekből a hitet. Ezzel szemben Dávid Ferencék türelme, mint látni fogjuk, teljesen és tökéletesen más.

---

¹ Dávid Ferenc; Rövid Magyarázat. D iv.

² Szekfü Gyula ellenvéleményével szemben lásd Botár Imre; Dávid Ferenc és a vallásszabadság Bpest 1929, és u. a.; A vallástürelm Erdélyben, Unit. Értesítő XIII. évf. 8—9 sz.

Mindenesetre Thienemann értekezése új jellemvonásokat fűz Ravasz által nyújtott képhez s ezek a vonások a következők: hősiesség megvetése, kényelmesség, türelem, békeszeretet (pacifizmus). Ezek mind az újkori felvilágosodás embereinek vonásai s mondhatnók ugyanis, hogy a teoretikus ember gyakorlatiatlan erkölcsstanának eszményei. Tehát Thienemann jellemzésével ugyanoda jutottunk, ahová Ravasszal kapcsolatban. Csak míg Ravasz Dávidban az elméleti teoretikust, addig Thienemann a gyakorlati teoretikust látta meg. Ugyanis az észember elméletben radikális, gyakorlatban pacifista hajlandósága.

c) De lássuk immár a harmadik jellemzést Dávid Ferencről, amely nem sokban fog különbözni az első kettőtől annak ellenére, hogy megrajzolója egy unitárius teológiai tanár volt: *Borbély István*. A rajz, amelyet tőle kapunk, megdöbbentő hatással mutatja, hogy hogyan tévelyedhetnek el tudósok, akikben vagy a congeniális intuíció, vagy a lélektani felkészültség hiányzik, még akkor is, ha egyébként kiváló kutatók.

Mielőtt Borbély István által rajzolt képet bemutatnók, tisztában kell lennünk azzal, hogy más a hit, az élmény és más a teológia, a fogalmi kifejezés. Az előbbi a léleknek másra vissza nem vezethető, eredeti adottsága, az utóbbi pedig csak utánagondolás, egy eredeti adottságnak, egy ősténynek fogalmakban történő, jobban, vagy rosszabbul sikerült kifejezése. Az élményt és annak kifejezését összezavarni nem szabad, bármily szoros kapocs is van közöttük. A kifejezés esetleges változásaiból nem lehet következtetni az élmény változására, ha ez utóbbira a kifejezőmódosuláson kívül egyéb bizonyíték nincsen. A kifejezés intellektuális-racionális eljárás, míg az élmény értékintuíció. Már pedig az intuíciónál mindig marad vissza valami, ami kifejezhetetlen s amit utóbb mégis kifejezni akarunk. Ez a törekvés hozza létre a kifejező fogalmak, képek folytonos, utólagos változtatását. Az élmény alanya igyekszik lelke legmélyebb titkát valamiképen közölni a többi emberi lelkekkel. S e törekvésében folyton újabb és újabb eszközökre, jobb és jobb kifejező jelképekre talál, amelyek azonban ugyanazt a tényt, ugyanazt az egyetlen alapintuíciónál akarják a külvilág szeme elé hozni.

Az intuíció és kifejezés eme lélektanával Borbély István egyáltalán nincs tisztában s így áll elő az a furcsa helyzet, hogy Dávid Ferencben ő örökké csak a kifejezések változását szemléli, annak

történetét vázolja fel és a mögötte rejlő intuíciót sohasem látja meg. Ezt még meg is lehetne érteni Borbély esetében, hiszen történéss volt s a filozofia, a lélektan és a rendszeres teológia nem volt kenyere. De hogyan lehet azt elnézni és ellene nem tiltakozni, hogy a kifejezések változásával kapcsolatban ő belső értékintuíció-változásra is következtet s ezen a téren olyan veszélyes utakra téved, hogy onnan ideje lesz teológiai kutatásunkat visszarántani, hacsak nem akarjuk azt, hogy saját magunk is arra az eredményre jussunk, amire Ravasz és Thienemann jutott, hogy t. i. Dávid Ferenc a teoretikus embernek nagyszerű példája, de akinek eszerint a vallásos lelkek, vagy különösképen a keresztény egyház hőseinek sorában semmi helye nincsen. Már pedig Borbély megállapításaiból ez következik; éppen azért lássuk közelebbről.

Két alapvető munkája van Dávid Ferencel kapcsolatban¹ s mind a kettőnek az alapgondolata a következő. Dávid Ferenc pályafutásának ama részében, amelyben unitárius volt, két különböző hittani rendszer befolyása alatt állott: az első Serveto-féle teológia, a második pedig a Sommer-Paruta-Palaeologus-féle radikális irányzat, amelyet Borbély István „tisztá unitarizmusnak“ nevez el. A két különböző hatás határvonala körülbelül összeesik János Zsigmond halálával. Mindezt bőségesen bizonyítja roppant történeti ismereteivel s az egykoru irodalommal. Mindebben egy pillanatig sem kételkedhetünk, sőt hálásak lehetünk neki még haló poraiban is, hogy világot vetett e korszak sokrendbeli homályosságára és eleddig egyáltalán nem ismert részleteket tárt fel a korszak szellemi vívódásairól. Különösen elmondhatjuk ezt Dávid Ferenc életének a Báthoriak uralkodása idejére eső részére, mert azt a korszakot Jakab Elek sem kutatta át különben oly derék munkájában.²

Ami azonban Borbély István munkájából tévesnek fog bizonyulni, az a következő. Borbély véleménye szerint „Sommernek és Palaeologusnak erdélyi szereplése megváltoztatta Dávid gondo-

---

¹ Borbély István: A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. 1914. és Borbély István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története 1925.

² Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke c. művében kb. 60 oldalon tárgyalja ezt a korszakot, de annak csupán külső eseményeit fedi fel, míg a belső szellemi mozgalomra s annak végső eredményére csak Borbély István vetett fényt s így csak tíz év óta ismerjük Dávid Ferenc működését teljesen,

latait. A Serveto hitű *objektív* antitrinitárius lassan átalakult *szubjektív* antitrinitáriussá.¹ Ezt két okkal magyarázza meg Borbély. Egyrészt, Dávid századának egyik legtipikusabb tudósa volt, ki mohó vággyal csüggött a haladó tudomány eredményein. Állandóan kora tudományosságának (!) színvonalán áll. „Másképp jól tudta, hogy hite igazság s mégis azt kellett tapasztalnia, hogy ez igazság e világon soha meg nem valósul. Isten tehát még az igazság kedvéért sem művel (!) csodát. Hát úgy gondolta, vagy inkább úgyérezte, hogy lelkünknek üdvössége, boldogulásunk tulajdonképpen nem Istentől függ, hanem a mi lelkületünknek tisztaságától... Ezért a hitnek súlyosabb része bennünk van, emberekben (!)“.² Vagyis az eddig objektív Istent hívő Dávid elvesztette egy fölötte álló Istenbe vetett hitét és szubjektív ember-hívővé változott. Az nem sokat változtat ezen az értelmezésen, hogy Borbély megengedi, hogy a szubjektív antitrinitarizmus Istene azért „létezik“, mert mindjárt hozzáteszi azt is, hogy ez a létező Isten nem törődik az emberi sorssal, vagyis annyi, mintha nem is léteznék. Ez az angol deizmus felfogása és ezt a szerencsétlen álláspontot imputálja ő Dávid Ferencnek. De halljuk csak ő magától, hogy mit tart a szubjektív antitrinitarizmusról. Azt írja róla: „Ennek az volt a lényege, hogy a hitnek antropológiai részét emelte ki, míg a teológiai részt teljesen elhanyagolta. Azt állította, hogy a hit és vallás morális (!) alapokon nyugszik s e morális alapnak szilárdsága nem Istentől, hanem az emberek lelkületétől függ. A szubjektívizmusnak e formája Istenből *konkrét tartalom nélküli* fogalmat csinált, akinek az ember dolgaihoz alig-alig volt valami köze.³ . . . „Élete utolsó éveiben Socinus Laelius, Glirius, Sommer, Palaeologus és Dávid Ferenc voltak e szubjektívizmusnak hirdetői“.⁴ S végül Borbély az 1579. febr. 24-én Tordán tartott zsinat végzéseit szintén a szubjektív antitrinitarizmus mai nyelven mondva deizmus, vagy ha úgy tetszik humanizmus elveinek tünteti fel s azt mondja, hogy ezek „mutatják, hogy a teológiai hit bennük morális hitté lett“ . . . ezek az elvek „az

¹ Borbély I.: A magyar unit. egyház hitelvei 75 l.

² Borbély I.; i. m. 75–76 l.

³ Borbély I.; i. m. 71 l.

⁴ Borbély I.; u. o.

élet súlypontját a másvilágból ebbe a világba, a teizmusból a morálisba helyezik át“.¹

Amint e néhány szemelvényből láthatjuk, Borbély István nem elégszik meg Dávid Ferenc teológiai fejlődésének felvázolásával, hanem e változások mögött mélyreható értékelési változást tüntet fel. Szerinte mások a servetianus álláspontu Dávidnak és mások a tiszta unitárizmus (subjektív antitrinitárizmus) álláspontját valló Dávidnak az ideáljai, az értékei. Tehát Borbély Ravaszt és Thienemannt látszólag kiegészíti azzal, hogy értékelő álláspontokat tételez fel Dávidban, vagyis látszólag nem pusztán teoretikusnak tartja Dávidot, de ha megfigyeljük a Dávidnak imputált értékelési módot, különösen a deizmust, akkor rájövünk, hogy ez az értékelés nem a hívő emberé, nem a vallásos léleké, hanem a tudósé, a teoretikus emberé. Vagyis Borbély István ugyanazt mutatja be nekünk Dávid Ferencben, amire Ravasz és Thienemann törekedtek: a gondolkozó, tudós, radikális, legfeljebb moralizáló emberfőt.

Mind a három szerző megegyezik abban is, hogy Dávid Ferencnek valamiféle előfutári szerepet tulajdonít s mintegy ebben látja jelentőségét is. Ravasz László így ír Dávid irányzatáról: „Ez az irány elkerülte azt a pontot, ahol a vallásreformok erupciói születtek és közvetlenül beletorkolódott, felolvadt a XVII. és XVIII. század felvilágosodottságában s annak is legszélső sorában: a racionalizmusban. Ez útjában határozottan *nem egy teológiai tételnek adott új megfogalmazást, olyannyira, hogy aztán a modern teológia magdévá tehetette azokat*...“²

Thienemann így látja Dávid prófétai értékét: „A vallásharcok forrongó idejében a messze jövőbe látott: lelki szemei előtt a *fölvilágosodás* ígérete derengett, mikor embertársai az igaz hitért pusztították egymást.“³

Borbély István pedig, amint már láttuk, Dávid igazi értékét az általa vázolt fejlődési menet (?) végső alakjában: a szubjektív (tiszta) unitárizmusban találja meg s megállapítja erről az irányról, hogy „oly újítás volt ez, amellyel Dávid Ferenc s irányzata *a messze jövőnek* munkált“.⁴

---

¹ Borbély I.: i. m. 83 l.

² Ravasz L.: Az igehirdetés elmélete 190 l.

³ Thienemann T.: Mohács és Erasmus 52 l.

⁴ Borbély I.: A magyar unitárius egyház hitelvei 83 l.

Mind a három tehát előfutári szerepet tulajdonít Dávidnak, de ezt nem a *religiosum*, hanem a *teoretikum* terén teszi. Akár teológiai reformer gondolkodónak (Ravasz), akár a fölvilágosodás bajnokának (Thienemann), akár a modern szubjektivizmus prófétájának (Borbély) látjuk Dávid Ferencet, mindenképpen elkerüljük — mint látni fogjuk — az ő igazi mivoltát. Felsorolt szellemi körökben Dávid Ferenc semmi újat nem alkotott, a teoretikum területén semmi olyat nem mondott, amivel kortársait felülmulta volna, magatartása egyáltalán nem azonos a későbbi felvilágosodottak magatartásával, a neki tulajdonított szubjektivizmus pedig annyira nem az övé, hogy ezt csak egy alapos félrefogással lehetett elgondolni, aminek hátterében az a félszeg törekvés rejlik, amely Dávid Ferencből XIX. századbeli reform-filozoptert akar csinálni.

Mindezen a téren Dávidnak semmi szerepe nincs és így nem is lehet előfutár. Az ő vallástörténeti jelentősége egészen más, szigoruan a *religiosum* területéhez tartozó, mint ahogy egyénisége is távol áll az elméleti ember típusától és maradéktalanul a vallásos típusban oldódik fel. Az eddig felvázolt három rajznak ez a felfogás gyökeresen ellene mond s éppen ezért tisztáznunk *kell végre: mi is az az elméleti és vallásos embertípus.*

II.

Hogy ezt megtehessük, segítségül kell hivnunk a lélektannak egyik ágát: a szellemtudományi pszihológiát, amely az egyes ember lelki alkatával foglalkozik. Miközben ezt teszi, ez a lélektani kutatás rájön arra, hogy az egyes ember a maga lelki alkatával nem is annyira egyetlen példány, hanem sok tekintetben rokon társaival, vagyis típusba tartozik. És nem csak a külső benyomások befogadásának szempontjából típus az ember, hiszen ezt már a általános lélektan is megállapította, hanem abból a szempontból is, hogy a külvilág benyomásaira hogyan hat vissza. A külső világ tényeiből melyikhez közeledik szeretettel, vagy gyűlölettel, más szóval: mi az ember számára az érték és mi az értéktelen. Nem „*tabula rasa*“ az emberi lélek, mint Locke és társai gondolták, hanem *eleve bizonyos lelki strukturát hoz magával e világra* s ez a lelki struktura teszi, hogy az egyik ember ez iránt, a másik a más dolog iránt

érdeklődik. Az érdeklődés iránya, a külső világgal szemben tanusított magatartás szerint különböző embertípusokat lehet megkülönböztetni. Azonban ez nagyon nehéz munka, mivel tiszta típus nincsen, hanem az egyénben sokszor típusok szövődnek össze. A lélek metafizikai alkatának nagyszerű törvényszerűségei tárulnak fel előttünk, ha a típusalkotó lélektannal foglalkozunk, csak arra kell vigyáznunk, hogy a szemünk nyitva legyen és nagyon mélyre nézzen, mikor az emberi lélek titkos rugóit akarjuk felkutatni.

Ennek a lélektannak ma legnagyobb mestere *E. Spranger*, aki a *Lebensformen* c. művében¹ hat főtípusba sorozza az emberi lelkeket. Ugyanis a szellem aktusai a következők: a) a tárgyi világ felé való fordulás: a teoretikus aktus; b) a képszerű kifejező ereje felé való fordulás: az esztétikai aktus; c) reális életcéljaim felé való fordulás: az ökonomiai aktus; d) és végül ezeknek az egyes aktusoknak az egyetemes szellemi értékre való vonatkoztatása teremti meg a vallásos magatartást. E négyet egyéni aktusoknak nevezi Spranger, mivel úgy is feltételezhető, hogy az átélő egyénen kívül más aktusalany (személy) nincs a világon. E négyen kívül van még két szellemi aktus, amely úgy áll elő, hogy más személyekre vonatkozik. Ezek a társadalmi szellemi aktusok. Ilyen kettő van, aszerint, hogy az emberekkel hatalmi vagy szimpatia kötelékek kötnek össze. A hatalmi aktus a fesőbbrendűség érzése, míg a mellérendeltség érzéséből a szociális aktus áll elő. Ha ezek az aktusok teljesen és tisztán önmagunkban megvalósulnának egyes emberpéldányokban, akkor előállnának a következő főtípusok: a teoretikus, az ökonomikus, az esztétikus, a szociális, a hatalmi és a vallásos ember. Természetes, hogy ezek csak mint fővonások érvényesülhetnek egy-egy élő emberben, mert hiszen mindannyian többé-kevésbé minden érték-aktust megvalósítunk életünkben. De annyi bizonyos, hogy a nagy egyéniségek polarizált lelkek, akikben egy-egy szellemi aktus a többi felett nagy tulsúlyban van.

Mivel az általunk vizsgált egyéniség: Dávid Ferenc az eddig rajzolt képek szerint a teoretikus típushoz tartozik, a mi állításunk szerint pedig a legtipikusabb vallásos egyéniség, éppen ezért Spranger kutatásai nyomán két aktus és típus fő vonásait fogjuk nyomozni, hogy az igazságot megtaláljuk. Ez a két aktus és típus: a teoretikus és a vallásos.

¹ E. Spranger: *Lebensformen*. 6. Auflage. Halle, 1927.

A teoretikus aktus és a teoretikus ember. A teoretikus aktus a külső világ tárgyaira irányul, még pedig azoknak egyetemes érvényü, identikus lényegére. Más szóval a megismerés azt intendálja, ami az egyes konkrét jelenségekben, mint egyetemes lényeg (idea) vissza-visszatér, vagy amit általános étvényü principiumokra vissza lehet vezetni. A teoretikus aktus két dologban különbözik a vallásos aktustól; először is mindig valami határoltra vonatkozik, az adottságok tömegéből mindig egy véges részt vág ki a megismerés és azt intendálja. A második különbség pedig az, hogy az ismerés mindig csak tiszta tárgyi rendet akar megállapítani, tekintet nélkül a dolog életértékére, amit egy szellemi egyéniség (személyiség) számára jelenthetne. Az ismeret értékmentes (wertfrei), mert a megismerő alany hidegen áll a tárggyal szemben, magára nézve azt teljesen közömbösnek tartja s csak annyi érdeke fűződik hozzá, hogy meg akarja ismerni.

Az értékelés egy teljesen elsődleges aktusa a szellemnek. A megismerés sohasem teremt értékelő aktusokat. Mindazáltal az értékelés és megismerés állhatnak vonatkozásban egymással. A megismerés megalapozhatja (fundálhatja) és kifejezheti az értékélményt. Mert hiszen értékérzések sohasem lóghatnak a levegőben, azok mindig valami megismert dologhoz fűződnek is ha kifejezzük őket, ez megint csak ismert dolgok által történhetik. De az ismert dolgokkal szemben az értékérzés merőben új, másra vissza nem vezethető novum. Ezért van az, hogy a tudás egyáltalán nem hozhat létre vallást, mert a vallás értékelő aktus. Elképzelhető olyan tudomány, amely a tárgyi világ összefüggéseinek *egészét* teljesen megragadja. De ez még semmit sem mond arról, hogy a szellemi egyén számára ez a tárgyi egész milyen szellemi értéket képvisel. Az értékelő aktus olyan többlet, amelynek forrása egyáltalán nincs az ismeret tényében, attól független, önálló magatartása az értékelő észnek. *Lehet a vallást ismereti tényekkel fundálni és a vallási élményeket fogalmak segítségével kifejezni, azonban ezek csak alapok és járulékok, de nem ők moguk a vallás tényei.*¹

Példával is rögtön megvilágíthatjuk. A deizmus a keresztény istenfogalmat a tiszta egyistenhit alakjában formulázta. Azt mondhatná valaki, hogy ez unitárius vallásos magatartás. Pedig nem az,

---

¹ Spranger: Lebensformen 47—50 l.

mert a deizmus ezzel az istenfogalommal szemben teljesen hidegen viselkedik. Tárgynak tekinti, melyet megismert, de amellyel semmiféle értékviszonyban nem áll. A deista életére nincs hatással az ő hideg istenfogalma. A vallásos plusz a deista ismereti fundamentumához nem járult hozzá. Vagyis vallási aktus nem jött létre. Ezért a deizmus nem is tudott semmi hatást gyakorolni a tömegekre, amely vallás után áhitozott.

Nézzük most a teoretikus ember jellemvonásait, amelyeket már sejthetünk a teoretikus aktus leírásából. Abból a tényből, hogy a megismerés kizárólag tárgyra irányul, a tárgynak identifikációjára, ebből következik, hogy az alanynak teljesen háttérbe kell szorulnia. A tudomány számára „nincs szép vagy csunya, hasznos vagy káros, szent vagy nem szent, hanem csak igaz vagy nem igaz: a tárgynak objektív mivolta kell, hogy érvényre jusson. Az érzelmenélküliség a kutató állapota, ha megismerni akar; egyetemes *tárgyi törvényszerűség* az egyetlen célja. Épen ezért a lélektan régi elnevezésével élve szükségképen intellektualista. Csak egy szenvedély élhet benne, az objektív megismerés szenvedélye, ez azonban szó szerinti értelemben.“¹

Azonban a vérbeli teoretikus is érintkezésbe jön az élet többi aktusával, amelyek a megismerésen kívül fekszenek. A társadalmi aktusok terén a teoretikus individualistának mutatkozik, még pedig a legszélsőségesebb fajtából. A naiv népi meggyőződések átgondolása, azoknak kritikája okozza ezt a magatartást. Másrészt pedig a meleg, résztvevő beleérzés a tömeg erősen szubjektív lelkébe teljesen ellenkezik a tudás hideg, objektív lelkületével.² A másik társadalmi aktus a hatalom, az elsőség érzése. Bármennyire mondják, hogy a tudomány hatalom, a tudós sohasem tud élni vele. A teoretikus sohasem tud szervezni, bármennyire elsőnek is érzi magát a tudomány terén. A tudás hatalmának a társadalomban nincs tárgya. Az ő társadalmi tettvágya legfeljebb abban merül ki, hogy folyton polemizál és kritizál, de építeni egyáltalán nem tud. Ugyanis az építéshez bizonyos értékek elismerése, azok átélése, vagyis szubjektív magatartás szükséges. Ha a tudós mégis beleszól tömegek szervezésébe, abból rögtön meglátszik képességeinek határa. A tömeget intellektuális egyénekből összetettnek képzelet és a felvilágosítást tartja

---

¹ Spranger ; Lebensformen, 124 l.

² Spranger ; Lebensformen, 130 l.

legfőbb kötelességének. Ezért mindig radikális hajlamu és egyben kozmopolita. Hiszen az ember fantáziája, értékszükséglete, vallásos mivolta s mindezekből táplálkozó faji különállása ismeretlen fogalmak előtté.¹ Mindebből következik, hogy a teoretikus sohasem lesz népvezér, sosem lesz tömegek mozgatója, a teoretikus, mint Erasmus példája mutatja, csendes refugium után áhítozik, ahol ő sem zavar senkit s őt is nyugton hagyja mindenki. „Der Wissende im höchsten Sinne jedoch ist niemals der Handelnde“, állapítja meg Spranger, miután elismeri, hogy néhány tudósnek voltak is prófétai hajlamai, de ezek már nem voltak igazi, vérbeli teoretikusok. Ilyenek csak filozofusok közt találhatóak, akik gondolkodásukkal már meghaladják a teoretikum világát.

Bár Spranger nem teszi, de nagyon érdekes volna az egész ujkor társadalmi szétesését és szervezetlenségét a teoretikus ember vonásainak fényénél megvizsgálni. Az ujkori intellektualizmus, az angol és francia forradalom, az angol filozófia és felvilágosodás nagy mértékben okai voltak annak, hogy a tömegek vezető nélkül maradtak s azokban a társadalmakban, amelyekben az egyén a maga lábán járni nem tud, hanem vezetőkre van szüksége (már pedig melyik társadalom nem ilyen?!), a népi erők teljesen szétszóródtak, felbomlottak. Ez az intellektuális magatartás rontotta meg az ujkorban a vallási életet, mint az érték vagyis élményigazságok ősi forrását. Az intellektualista csak tárgyi világot ismer, személyes viszonyban nem áll más személyekkel, sem Istennel, sem emberrel. Ez a nagy hiányosság kiált ma ismét vezetők után úgy politikai, mint vallási téren.

Nézzük most a teoretikus embernek a valláshoz való viszonyát. A vérbeli tudós nem enged magához közel semmiféle értékelő szempontot, csak a tárgyi világot, a „tényeket“ nézi. Ez a pozitívizmus magatartása. Ez a vallásban nem látja meg az ideális érték-hordozót, hanem csak mint valami ósdi tudományt, mint valami elavult világmagyarázatot tekinti s természetesen mint ilyet, kineveti és félretolja. Példának lehet felhozni a teremtés történeten végzett kritikát. Azt egy tudós sem vette észre, hogy a teremtéstörténet szíve az a gondolat, hogy minden Isten kezéből származik. Mindannyian elavult természettudományos magyarázatot láttak benne. S így egészen természetes, hogy haszontalannak bélyegezték.

¹ Spranger; Lebensformen, 132 l.

Van egy más magatartása is a tudósnek az egyetemes világrendszerrel szemben. A tudósnek az a fajtája, akit metafizikusnak hívnak (nem tudom, a vérbeli teoretikus nem tiltakozik-e az ellen, hogy melléje sorzzák) az „egészet“, az abszolútumot az „ész“ segítségével akarja megragadni. Például ilyen Aristoteles, Spinoza, Hegel, Schelling. Ezekről a szigorúan észmetafizikusoktól az átmenetet az élményhez, a valláshoz, az u. n. irracionális metafizikus alkothatja, akinek testvére a vallásos, vagyis érzésélményre támaszkodó dogmatikus. De ezek az utóbbiak már nem a teoretikum területén mozognak, mivel az alanynak erős része van világképükben. Az intellektuális metafizikus ellenez minden misztikát, minden élményszerűt, ő az Istent a pusztá ész határain belül keresi, mint Kant is teszi; szóval az ő Istene a logika abszolút igazságrendszere, de nem a szerető Atya, akivel a vallásos ember boldog viszonyban él.

S ha most még megnézzük, hogy a gyakorlati életben hogyan viselkedik a tudós, vagyis milyen az etikája, akkor teljes képet kapunk róla. A teoretikus ember ettől, vagy amattól az életcéltől teljesen független akar maradni. Mert hiszen egy gyakorlati életcél mindig magában foglalja annak az elismerését, hogy azt érdemes követni; vagyis ez nem más, mint értékkel szemben való állásfoglalás. Már pedig a teoretikus ember, mint láttuk személyes értéke nem ismer el. A tudós, ha cselekszik, önmagával azonos akar maradni, az egyetemes logikai elvek gyakorlati mása akar lenni. Nem szeretetből, vagy haszonból, vagy belső harmóniából indítatva cselekszik, hanem a törvényszerűség, a maximaszerűség pedanteriája az ő cselekvésének igazi formája. És ez annál inkább megfelel az ő cselekvésének, mivel a teoretikus sohasem cselekvő ember és így az életben nagy és erős motivációra szüksége nincsen.

Most már lássuk, hogyan egyeztethető össze a teoretikus embernek ez a képe Dávid Ferenc tetteivel és műveivel.

Azt mondják, hogy Dávid teológiai reformot akart létrehozni és száraz dogmákat gyártott, amelyekben ha ellentmondást talált, rögtön újabbat csinált helyette.¹

Ennek azonban ellentmond Dávid élettörténete. Ugyanis a gondolatokat, amelyeket terjesztett, *kivételesen mindig mástól kapta*. Egy időben — míg tisztázva nem volt — azt hittük, hogy a Krisz-

---

¹ Ravasz L.: Igehirdetésünk elmélete 190 l.

tus nem imádás tana tőle származik, amig Borbély István ki nem derítette,¹ hogy ezt is mástól vette: a Sommer-Paruta-Palaeologus reformcsoporttól. Sohasem a saját észkonstrukciója vitte új vizek felé, hanem mindig *idegen* belátásokra támaszkodott, amelyek kisebb-nagyobb mértékben ragadták meg a lelkét. De ezek közül döntő, egész életének karakterét megadó csak egyetlen-egy volt: *Serveto Mihály könyveinek tanulmányozása*. Lelki arculatának eddigi rajzolói teoretikusnak látták s különös, hogy nem vették észre, hogy egyetlen teoremat sem csinált, hanem csak elfogadott. S amikor ezt tette egy roppantul izgató kérdés vitte előre utjában: az evangéliumot akarta a maga mivoltában megragadni. *Ezt tartotta élete értelmének, szeretete méltó tárgyának, lelkesedése igazi céljának*. Tehát előttünk áll egy állítólagos teoretikus, aki teológiai (teorai) reformot egyet sem hoz létre, de azért megrendítő hősiességgel meghal pusztá lelkesedésből. De hogy miért lelkesedett, azzal a feljebb felsorolt arcképrajzoló adósok maradnak. Talán csak nem a mások gondolataiért halt meg? Talán csak nem a tárgyias, hideg észkonstrukciókért, amelyekből hiányzott az életnek, eszményeknek meleg lüktetése. Még ha talán a maga teorematéért hal meg, azt mondhatnók, hogy benne volt a tudósok hiusága és gögje, amely csak azért is ragaszkodik elveihez; de ki hallotta valaha is, hogy mások elveiért meghaljon valaki, ha az nem lett számára életet adó élmény, lebirhatatlan érték és eszmény, mennyen és földön diadalmaskodó szeretet. A teoretikus mivolt vádjával szemben a történeti igazság az, hogy Dávid Ferenc valiasának egész gondolatvilágát mások fundálták s erre építette ő a vallásos többletet. Éppen a religiosum területén lett nagygyá Dávid Ferenc, amint azt majd a vallásos ember típusának részletes vizsgálatánál látni fogjuk, de amelyet minden tudományos vizsgálat nélkül minden egyszerű hívő szív számára mutat az a hősiesség lendület, amely magával ragad, a megélt eszmények határtalan szeretete, a megható odaadás, amellyel az evangéliumhoz ragaszkodik s végül a megváltó halál öntudata, amely tisztában volt azzal, hogy csak az élet fölládozásával bizonyítható, hogy az Isten és ember iránt érzett szeretet mindennél több, még az életnél is. Különös egy teoretikus, akiről azt állítják, hogy nagy

---

¹ Borbély I.; A mai unitárius hitelvek kialakulásának története c. nagyszerű történeti korrajzában.

érzések vihara nem korbácsolta fel lelkét¹ és viszont a történelem azt mutatja, hogy életének nem is volt más értelme, csak az, hogy nagyon forrón tudott szeretni.

Egy másik különös vonása ennek az állítólagos teoretikusnak, hogy módfelett konzervatív. Ravasz ugyanugy állítja be Dávidot, hogy egy példánya az örök kereső embereknek „akik sohasem találják meg azt amit keresnek, mert nem a találás a fő náluk, hanem maga a keresés“.² Ezzel a lázas kereséssel szemben, amely szintén a teoretikus ember vonása, Dávid egyetlen értékhez ragaszkodó, nehézkesen mozgó, nagyon lassan előrehaladó egyéniség. Ha ő benne él a latin szellem világossága, akkor nem ötvenhat éves korában jut el oda, ahová Serveto huszonegy éves korában eljutott. Ha Dávid csak egy kicsit is „elméletibb“ fő, akkor nem teszi meg a keserves, lassan dőcögő utat a katolicizmustól a utherizmus és kálvinizmus mellékállomásain az egyistenhivésig, vagyis a tiszta evangéliumi hitig. De ebben az egyszeri, *tüstént* való átalakulásban nagy mértékben akadályozta Dávidot lassu gondolkodása, másrészt a vallásos értékekhez való érzelmes ragaszkodása. Egyetlen értéket ismert csak, — de azt szive egész forróságával szerette: az evangéliumot. Ez az egyetlen érték adott értelmet életének és küzdelmeinek. Szive vágya már régen megérkezett a beteljesüléshez: ott csüngött az egész ember az ő Bibliáján. Csak az elméleti ember késlekedett, csak az ész mozgott lassan, amint azt félig szász eredete oly könnyen megmagyarázza. Csak irtózatot teoretikus küzdelmek árán tud szive és agya egymásra találni, akkor, amikor a világos és könnyed latin gondolkodásu, de mégis mélyen érző Serveto Mihály könyvei jutnak kezébe. Az ész és sziv harmoniája csak ekkor születik meg Dávidban: ez az ő igazi megtérése, önmagára találása. Amit szive oly nagyon szeretett, azt most az ész világa is alátámasztotta és megingathatatlan erősséggé építette.

Mily különös, hogy egy állítólagos teoretikus *ily kevésse van megáldva a gyors értelem adományával*, de annál inkább meg van áldva azzal, ami éppen a vallásos ember sajátja: az érzelmeken nyugvó konzervatívizmussal.“

¹ Ravasz L.: A gyülekezeti igehirdetés elmélete 191 l.

² Ravasz L.: i. m. 189 l.

³ Höföding Harald oly nagyszertűen ismerte fel vallásfilozófiai főmunkájában (Philosophie de la religion. Paris 1909), hogy ez a vonás a vallásnak egyik fő jelensége; la conservation des valeurs.

Mily különös, hogy az unitárizmus későbbi hitvallója a széki zsinaton (1555) a legélesebben szembehelyezkedik az egyistenhitei hirdető Stancaroval, mert az olasz tudós tanaiból csak az ész malomkerekeinek dohogását hallotta ki. Az olasz ellen kiadott iöpiratában így ír: „Isten és a természet ajándékaival felruházott sok bölcs és tudós borzasztóan megbotlott immár azért, hogy értelmét magasabbra becsülte, hogysen a szentlelket vezetőjéül s oktatójául ismerje el elébe téve saját kárával ön esztét az isteni tekintélynek.¹ Így beszél egy állítólagos teoretikus. S ezt az álláspontot egész életén át megtartja. Hogy hogyan ostorozza később is a szofistákat, az észből bölcselkedőket, akik nem a szentírás után indulnak s nem a szentlélek ihletésére hallgatnak, azt megláthatja akárki, aki nem sajnálja a fáradságot, hogy Dávid Ferencnek akár csak egy eredeti művét is elolvassa. Ezért hamis a különben nagy történeti tudásu Borbély állítása: „Minthogy pedig az antropologiai fölfogás² nem mindenben tudta önmagát a Bibliából igazolni, amely könyv végtére is objektív teisztikus mű, hát magyarázóul vette az emberi eszt.“³ Borbély a saját álláspontját látja bele Dávid merőben más lelkébe!

A teoretikusnak kikiáltott Dávid a legkonzervatívabb teoretikus, aki csak öregségében jut el ama vallás elméleti fundamentumainak felismeréséhez, amelynek prófétájául Istentől elhivatott, pedig hát e fundamentumok felismeréséhez sokkal, de sokkal hamarabb a maga erejéből kellett volna eljutnia. S ez a lassuság okozta, hogy csak fokról-fokra tudott előrejutni *s éppen ez az elméleti konzervativizmusa lett alapja annak, hogy teljesen félreismerték és folyton változó elméleti Proteusznak kiáltották ki. Milyen gunyos szeszélye az emberi sorsnak! A konzervatív lassuságra a radikálizmus gyorsaságának bélyegét süti s még századok mulva is örömét találja ebben a gonosz csinytevésben.*

De lássuk már a tudós embernek egy másik vonását: a teoretikus egyáltalán nem társadalmi érzésü, hanem individualista. Ezzel szemben Dávid folyton a tömegekre apelál, tömegeket térít, állandóan prédikál, hogy az embereket közelebb vigye az evangéliumhoz. A tudós nem propagator, Dávid Ferenc pedig vérbeli hitter-

¹ Idézi Jakob Elek; Dávid Ferenc emléke 25 l.

² Amint láttuk, így nevezi Borbély Dávid Ferenc állítólagos fölfogását élete utolsó éveiben.

³ Borbély; A magyar unitárius egyház hitelvei 71 l.

jesztő. A tudós nem tevékeny, Dávid pedig nem fogy ki az építésből. Mert korántsem a kritika és a vitatkozás volt az élete főeleme, mint ellenei felteszik, hiszen azokat ő maga nem szerette, lehetőleg kerülte s mind Palaeologushoz 1570. nov. 20-án irt leveléből kitészik, keservesen panasolja (éppen a diadalmas nagyváradi hitviták után), -- hogy „ellenségeinek rosszakarata és gyűlölsége vonta bele a civakodásba“. És egyedüli vigasztalása csak az, „hogy az Isten gyöngye edényei által munkálkodik — gyakran *azok akarátja és ellenére* viszi végbe műveit.“¹ Ime az eszközézés Dávidban, amelynek engedve állt vitára saját érzései ellenére, pusztá kényszerűségből. A középkori teologus viták ezzel szemben az álcázott tudós-gög művei, amely mindenáron az egyéni igazság csakazértis győzelmét célozza. Hol van ettől a szellemtől Dávid Ferenc, amikor azt írja: „Isten hiveinek nem szokása perpatvarkodni, ügyüket nem szidalmakkal oltalmazzák, ami nem szükséges és viszont szidalmat szül; hanem megmutatják együgyüen az igazságot, s az ellentél bizonyosságait erőtlenné teszik.“² És ha már most cselekvéseinek motívumait nézzük, akkor éppen az ellenkezőjét találjuk annak, amit a teoretikus ember elvszerű pedanteriája jelent. Cselekvéseit egyetlen értékideál mozgatja: *az evangélium tisztaságának visszaállítása*. Ezért ég, lobog, ezt mindenekfelett szereti. Erről víziói, fantazmái vannak s a megváltott ember boldog ujjongásával tör ki a megbizonyosodás pillanataiban: *Cecidit Babylon! Ledólt a nagy Babilon és mi szegény halandók az Antikrisztus sötétségéből Jézus Krisztusnak világoosságára jutottunk. A teoretikusok efféle kitörések felett csak mosolyogni tudnak, őket a láthatatlan s ésszel megfoghatatlan világ erői nem hozzák érzelmi kilengésekbe.*

Nem tudom érdemes-e tovább is ezzel a negatív eljárással bajlódni. Érdemes-e tovább bizonyítani, hogy Dávid Ferenc nem az Erasmusok, az önző, kicsinyes észemberek, a homo pro se-k világából való volt, hanem egy egész más rendbe tartozott: a vallásos embertípus rendjébe. Ha az eddig feltártakból nem látná be valaki annak tarthatatlanságát, hogy Dávidot a teoretikus emberek sorába állítsuk, azon ugysem tudunk segíteni. Másrészt pedig Dávid Ferenc igazi képeinek megrajzolásánál a hamis képek vonásaira még ugyis vissza fogunk térni! Lépünk tehát egy lépéssel tovább és vizsgáljuk meg, milyen is az a vallásos embertípus.

Dr. Iván László

¹ Idézi Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke 183 l.

² Idézi Jakab Elek: i. m. 189 l.

A csehszlovák nemzeti egyház.

A csehszlovák nemzeti egyház multja mindössze csak tizenöt esztendő. Egyszerre született meg a cseh állammal, reakcióképen a római katolikus osztrák császári uralommal szemben. Fejlődésében érdekes pályát futott meg, s igen hamar nemzetközi szerepre jutott. Már 1925-ben részt vesz a gyakorlati kereszténység világkonferenciáján Stokholmban, bekapcsolódik a Nemzetközi Jóbarátság Egyházak Világszövetség mozgalmába, s az 1927-ben Prágában és 1934-ben Koppenhágában megtartott unitárius és szabadelvű keresztény világkonferenciákon is jelentős szerepet játszik, mint a Nemzetközi Társulat egyik fiatal, de tekintélyre jutott tagja. Mozgalmukkal apró mozaikdarabokon keresztül már megismerkedtünk, az alábbiakban megkíséreltem, hogy dr. Hnik Frantisek : Duhovny Ideály Ceskoslovenské Cirkve, Praha, 1934. 360. oldal, — című munkája ismertetése kapcsán e fiatal egyházat gondolkozásán és munkáján keresztül egy rövid egységes képben bemutassam. A munka szerzője dr. Hnik a cseh egyház theologiai fakultásának fiatal tanára és az egyház fejének a pátriárchának titkára, jelenleg az oxfordi Manchester College ösztöndijas tagja, aki szives volt a néhányoldalas angolnyelvű összefoglaló ismertetés mellett munkája gondolatmenetéről és egyháza tevékenységéről részletesen is tájékoztatni.

*

Visszapillantva a történelembe megfigyelhetjük, hogy cseh földön a vallásos élet kérdései mindig szoros kapcsolatban állottak a nép lelkének életével. A szláv szerzetesek által először elhintett keleti kereszténység magvainak csíráit a hatalom elnyomja és a cseh nép a nyugati római kereszténységet veszi fel. A szláv léleknek jobban megfelel a több komtemplatív lehetőséget nyújtó keleti kereszténység, mely a nemzeti ideálokhoz is jobban simulékonyabban tud alkalmazkodni a római kereszténység mindenkori internacionálizmussal szemben, de viszont a cseh népnek épen a római kereszténység felvétele biztosította kulturális előnyét és fejlettségét a keleti kereszt-

ténységhez tartozó többi szláv népekkel szemben. A husszita vallásharcok idején lelke önálló utját kereső cseh paraszt harcol a germán földesur és városi polgárság elnyomó törekvései ellen. Az ellenreformáció harcait a cseh történetírók egyrésze a cseh lélek szabadságharcaként elemzi, nemzeti főrekvéseit elnyomó német-osztrák katolikus uralom ellen. A cseh nemzeti törekvések már a XIX. század végén jelentkeznek, s az osztrák uralom elleni harc sok tekintetben egyet jelentett annak filozófiai alapját képező római keresztény elgondolás ellen is. Ebben a szellemben tart beszédet az 1910. évi berlini unitárius világkonferencián, Massaryk Tamás, akkor a prágai egyetem filozófia professzora, a cseh köztársaság megalakulása óta annak elnöke, s a cseh nemzeti egyház világnézeti elgondolásának egyik legelső filozófiai megalapozója. A világháború után az osztrák-magyar monarchia összeomlása idején alakul meg a cseh köztársaság s vele majdnem egyidőben a csehszlovák nemzeti egyház is.

A cseh modernista római katolikus papság, még a világháborút megelőzően reformokat sürget X. pius pápánál, természetesen eredménytelenül. A vezetés most is ugyanezek kezében van s a Rómától elszakadt katolikus lelkészek, mintegy félmillió hivat magukkal vive, 1920-ban önálló és független egyházat alkotnak. A fiatal egyház a nemzeti eszme diadalrajutásának idején alakul meg, s első esztendeiben keserves szenvedéseken megy keresztül, amikor a nemzeti gondolat tulzói e vallásos megmozdulást a pánszlávizmus gondolatával igyekeznek kapcsolatba hozni, s ezért az apostoli folytonosság biztosítása érdekében az első püspök felszentelése ügyében a belgrádi görög-keleti pátriárchával keresnek kapcsolatot. Az első esztendők tulzásait a mozgalom hamarosan és sikeresen leküzdötte, s bár hangsúlyozott nemzeti alapon maradt, a politikai pánszlávizmus eszméjével minden kapcsolatot megszakított, s eszmei megalapozottságát a keleti kereszténység helyett, a nyugati kereszténység szabadelvű theologiai elgondolásaiban és tanításaiban találta meg.

Az egyház első szellemi vezére dr. Farsky Károly, aki 1920—27 között egyháza pátriárchájaként erős kézzel és széleskörű szellemmel irányította mozgalma sorsát, hamarosan megmutatta az irányt, mely a názárethi Jézus nyomdokában a modern élet vergődő embere számára is feltárja azt az utat, mely az ujszövetség fénye uj

szövétnékek által meggyújtott világossága mellett, megnyugvást és békeséget ad az emberi léleknek.

A gyülekezetek száma gyors fejlődésnek indul. Ezzel természetesen együtt jár a hívek számának növekedése, mely ugyan a várakozásnak messze alatta maradva, a római katolikus cseh nép csak kis részét tudta táborába vonni. A gyülekezetek száma ma 280, a híveké a gyermekeket is beleszámítva egymillió körül jár. Ma a cseh állam lakóságának kb. 6–7%-a tartozik táborukba. A közel háromszáz szolgáló lelkész egyrésze a római katolikus egyházból tért át, kisebbrészt már maga a fiatal mozgalom képezte ki felállított teológiai iskolájában, melyet legujabban a cseh állam, az egyetemi Husz János teológiai fakultásba kíván beleolvasztani, hogy ott a protestáns lelkészképzést egységes vezetés alá helyezze. Ennek előmozdítása érdekében a fakultásra a cseh egyház részéről egyelőre négy tanárt neveztek ki. A gyakorlati tárgyak egyrészét a hallgatók most is az egyházi szemináriumban hallgatják, mely egyben otthonul is szolgál a kb. 60 hallgató részére. A fiatal végzett elkészekkel német, francia és újabban angol és amerikai szabad-elvű és unitárius teológiai fakultásokon is találkozunk, akiknek számára a nemzetközi konferenciákon résztvett s ezen intézetek vezetőivel barátságot kötött vezetőik szereztek ösztöndíjat. Az utolsó időben az angol és amerikai unitárius teológiai intézetek vezetői Weatherall oxfordi és Snow chicagói dékánok is meglátogatták az egyházat s ez utóbbi fakultása megbízásából az elmúlt nyáron az egyház 1928-ban megválasztott új pátriárcháját, dr. Proháczka Gustávot a meadvillei teológiai intézet honoris causa teológiai doktori címével is megtisztelte.

Az alábbiakban röviden áttekintjük a fiatal egyház dogmatikai, szertartási és szervezeti felépítettségét, hogy ezeken keresztül elgondolásukkal és munkájukkal megismerkedhessünk.

Dogmájában egyszerű. Az alap a lelkiismeret szabadsága. A ma élő modern gyötrődő ember számára interpretálja a kereszténység egyetemes gondolatait, központi eszméit, a szokásos orthodox dogmái megkötöttség nélkül. Így hittani tanítása nem szabályszerűen felépített dogmatikai rendszer, hanem vezető gondolatok összefoglalása, melyek theocentrikusak, Jézus az igazi út, mely Isten felé elvezet, de nem megváltói életmunkáján, hanem saját lelkünk megjavulási vágyán keresztül. A vallásos élet tengelye a jézusi szellem-

ben megfogalmazott személyes Istenfogalom. A szabad akarattal rendelkező embernek módjában áll a jézusi élet követésével választani a jó és a rossz között s az isteni lélek által minden ember részére ajándékképpen adott erő: szentlélek segítségével minanyájan közremunkálkodhatunk Istenország megvalósításában.

Szertartásaiban, illetve azok külsőségeiben egészen keveset örökölt meg a katolikus miszticizmusból, s annak központi tengelyévé az unitárius vagy ha úgy tetszik szabadelvű keresztény misztikus elgondolást helyezte, s liturgikus cselekményének középpontja a lelkész által minden istentisztelet alkalmával elfogyasztott: Jézus emléket és szellemi erejét idéző uri szent vacsora. Így a szertartás a liturgikus bevezetésen keresztül vezet el az egyházi beszédig. A liturgikus rész gazdag gyorsütemű énekekben, s a modern nyugati és északi protestáns revideált liturgiák felhasználásával színes váltakozó szertartást állított össze, mely az említett emlékezés-szertartás mellett rövid imádságok elmondásából, valamint a lelkész és a gyülekezet által váltakozva mondott, vagy énekelt bibliai részek, vagy választott elmélkedésre alkalmas gondolatokból áll. A prédikáció célja Istenországának hirdetése. Az urvacsorát a hívek részére évente háromszor: karácsony, husvét és pünköst osszák ki. A többi szertartásokat: keresztelés, esketés és temetés, szintén gyakorolják a modern keresztény elgondolás értelmezésében, mely lényegileg azonos a mi unitárius szertartás elméletünkkel. Egyedül a konfirmáció szertartása módosult, s ennek következtében mély értelmezéséből is veszt valamit. Az egész gyülekezet aktívan részt vesz az istentiszteletben, az éneklésben és a közösen mondott imádságokban, s ennek célja az erkölcsi megjavulás vágyának felébresztése és elősegítése.

Alkotmányában és szervezetében demokratikus. Az egyház hatalma a gyülekezeteken található s így elgondolásában a közös protestáns egyházalkotmányi elgondolásokon nyugszik. A gyülekezet választja meg a lelkészt élethossziglani időtartalomra, aki a gyülekezet vezetését a tanács és a gyülekezeti gyűlés segítségével végzi. A lelkészi vezetés mellett a világi elnököket: gondnok, is mindenütt megtaláljuk. A gyülekezetek élükön egy-egy püspökkel négy egyházkerületet alkotnak, s a négy kerület együtt az egyházat, melynek feje a négy püspök közül választott primus inter pares, pátriárcha címmel, prágai székhellyel. A kormányzásban az egyházi elem mel-

ett a világi is megfelelő arányban résztvesz. Az egyházi igazságszolgáltatást a gyülekezeti és kerületi egyházi választott bíróságok végzik. A szertartások alkalmával a lelkészek palástot viselnek, mely külső formájában a csukott régi genfi palásthoz hasonlít, s melyre középen a Husz-kehely, az egyház szimbóluma van ráhimezve. A lelkész ruházatát a lelkészi főveg egészíti ki.

A dogmatikus, szertartási és szervezeti kérdések ismertetése mellett még röviden áttekintjük azokat az általános kérdéseket, melyek ma minden egyházat egyformán érdekelnek.

A cseh állam: iparállam, lakósága iparral és kereskedelemmel foglalkozik, s így az új egyház hívei legnagyobb részben ebből az osztályból, a hivatalnokok közül s csak igen kis részben kerültek ki az agrárosztály tagjai közül. Így természetszerű volt az, hogy az új egyház elsősorban is a szociális kérdések megoldása felé fordította figyelmét, s igyekszik azokat a gyakorlati keresztény életben, jézusi elgondolásban megvalósítani. Ez indította arra, hogy csatlakozva a gyakorlati kereszténység stockholmi világmozgalmához, az élet és a munka kérdéseiben a többi keresztény egyházakkal együttműködve keresse a megoldás útját. Ebben a szellemben dolgoznak most is, s dr. Hník a keresztény szociológia szabadelvű és modern gondolatait igyekszik theologiai előadásában a fiatal lelkésznevezetékben öntudatosítani. A munkás és munkaadó között fennálló, s a kapitalizmus természetéből folyó különbséget az egyház nem tartja helyesnek s ezzel szembefordulva a kálvini orthodxia helyett, az unitarizmus modernizmus szellemében nevelik az ifjúságot az öntudatos szociális szolgálat szellemében. Erős várat épít annak lelkében a másik oldal: a kommunista atheizmus ellen, hogy azután a szív igazi fegyvereivel felvértezve, harcolhassa meg nagy küzdelmeit. Az egyházi ifjúsági szervezetekre nagy súlyt fektet, hiszen a felnőtt idősebb generáció áttérését sok tekintetben politikai motívumok is elősegítették, de a második generációban: a fiatalokban az egyház önálló s az időn túl is fennálló tanításait kell öntudatosítaniok. Önfegyelmzés és szociális szolgálat azok a gondolatok, melyek minden ember lelkében egyformán otthon kell találjanak. A fiatal ember meg kell ismerje a családi élet szentségét, mely mindenkor, de most is, az egyház és az állam életének egyformán, erős és egyetlen biztos alappillére. A házasság szentsége és tisztasága azok közé a kérdések közé tartozik, melyekkel kapcsolatban

a modern iparállam fiatal egyháza az élet elmechanizálódásának idején önálló és erős keresztény állásfoglalását leszögezi, és gyakorlatilag is igyekszik keresztülvinni.

A Csehszlovák egyház nemzeti államban: nemzeti egyház. Születésének percei egybeesnek az állam létrejöttének óráival, munkájában teljes erejével támogatja az állam törekvéseit. Az öntudatos nacionalizmus megtisztuló fogalma majdnem ugyanazon a síkon fekszik, ahol a vallásos élet alapkérdései nyugosznak. Így világszemléletét e két gondolat együttműködése teszi teljessé. Az egyház feladata az, hogy a cseh nép számára hirdesse az evangélium orthodox sallangoktól megtisztított szellemét. Ezt a munkát az állam által biztosított keretek és határok között végzi. Az állam alátámasztja az egyház törekvéseit s így minden öntudatos és egyházához ragaszkodó cseh polgárnak kötelessége az állam jelenlegi kereteinek, ápolása, fenntartása és ha kell megvédése is. Bár a nemzetközi béke elősegítése érdekében együttműködik az egyházak világszövetségével, mely a béke életmunkáját igyekszik az egyházi élet keresztény szelleme öntudatosításán keresztül elősegíteni, s így harcol az örök béke szellemét veszélyeztető örök háboru ellen, — de mint nemzeti állam nemzeti egyháza, a defenzív, védekező-háboru jogosultságát és szükségét elismeri, hogyha ez ugyanakkor a vallásos és erkölcsi élet jelen állapotának biztosítását és fenntartását is jelenti.

Szabadelvű állásfoglalása készítette a fiatal cseh egyházat arra, hogy már 1927-ben keresse a kapcsolatot az unitárius és szabadelvű keresztény egyházakat és mozgalmakat egybekapcsoló világszövetséggel. A prágai és a koppenhágai konferencián részt vesz kiküldöttei által, s egyik professzora az első nemzetközi theologiai szemináriumban előadást is tartott. Az elmúlt nyáron az egyház fejét a koppenhágai konferencia a hattagu tanács tagjai közé is beválasztotta. A Nemzetközi Társulat tagjai közül elsősorban az angol és amerikai unitarizmusl lépett kapcsolatba, mely fiatal lelkeszei részére hamarosan több ösztöndíjat is létesített. A szabadelvű német kereszténység szelleme különösen liturgiája kialakításában volt segítségére. Egyházunk vezetőivel nemzetközi gyűléseken, fiatal lelkészekkel külföldi főiskolákon találkozott tagjaik barátságos érdeklődést mutattak a legrégibb szabadelvű keresztény mozgalom, a magyar unitárius egyház theologiai elgondolásai és egyházi élete irányában.

Ha különféle nyelveken is szólnak, és sok a különbség közöttünk, Istenországa eljövendő építésének mindnyájan szolgálói és munkásai vagyunk.

Oxford, 1934.

Ferencz József.

Szózat a cluji unitárius kollégium volt tanulóihoz!

Ezelőtt három évvel nyílt levélben hívtam föl dr. Gál Kele-
ment, ki kolozsvári kollégiumunknak 40 évig tanára, 30 évig igaz-
gatója volt, hogy a Kollégium történetét írja meg. Dr. Gál Kelemen
a felhívásnak eleget tett. Készen van az 55 ivre terjedő két köte-
tes mű kézírata. Ám de ehhez senki sem férhet hozzá, éppen mint
az Uzoni-Kozma hatalmas könyvéhez.

Kit nem érdekelne, sőt kit nem izgat, az a gondolat, hogy
milyen képet ad az én, a mi, a régiek iskolájáról az irodalomnak,
s tehát a nagy magyar olvasóközönségnek az a könyv, amely min-
dent egybefoglalt a kezdettől, vagyis János Zsigmond fejedelemtől
Brassai Sámuelig.

Megjelennek benne: apák, ösapák, püspökök, tanárok, jólte-
vők, kik az intézet viszontagságos életét vezették, fenntartották.

Az óvári, főtéri, magyarutcai kollégiumok lelke szólal meg
benne. Találkozunk a mindenkori ifjuság főnökével, a seniorral, aki
parancsolója, rendtartója és alamizsna osztója volt az együttélő diák-
seregnek. Három nemzet: a magyar, székely és szász, helybeli s a
távoli bércek fiai itt barátkoztak s itt tanultak meg tünni, tanulni
nélkülözni és gazdálkodni. Egész Erdély figyelme rajtuk volt, mert
ők gyalog vagy szekéren, Háromszék határáig is eljártak búzát, ke-
nyeret, kalácsot, túrót és szalonnát gyűjteni, midőn a katonai kar-
hatalom kiverte őket házukból és összes vagyonukból. Vigasztalni
is eljártak a városi meg a vidéki halottak koporsójához énekekkel,
orációval, ritmussal, akár három nyelven is, amit kedvesen fogadott
a gyászoló család, a püspök, főpap s a tanár prédikációja mellett.

Egész Erdély változatos élete tükröződik vissza a kollégium
történetében.

Jól esik a mai léleknek, ha olykor megfürödhet a régi dicső-

ség éjji homályában. Megnyugtat és új munkára serkent, ha a mai sivár jelennél még keményebb megpróbáltatásban szemléljük őseinket. Boldoggá tesz, ha azt olvassuk, hogy itt a fajok egybeolvadtak s gyűlölet helyett szeretet és barátság táplálta a szíveket.

Meg fognak jelenni a ma életben levők előtt a régi kedves tanárok, kikről annyi érdekes diákmegjegyzés hangzik el minden találkozó ünnepen. Ujra fogjuk élni saját legendás multunkat s minden kedves óráért hálás köszönetet mondunk annak, aki jelenné tette számunkra multunkat. Erre a szerepre vállalkozott dr. Gál Kelemen s ő a maga feladatát nagy fáradsággal, idegszagató szorgalommal teljesítette.

Mi következik most? Az kedves *véndiákok*, régi tanulók és osztálytársak, hogy mi vegyük át a munka ránk eső részét: *a kiadás költségét*. Ez csekélység az övéhez mérten, mert a két kötet könyvért csak 300 leut kell adni. A könyv husvétra piacra fog kerülni. Rajta, siessen hozzájárulni mindenki! Minden papí könyvtár, minden magánkönyvtár gondoskodjék a maga példányáról.

Bizom, hogy együttesen, egyesült akarattal valóra váltjuk azt, ami most ránk vár és tőlünk függ. Siessen a találkozóra minden volt diák. Remélem, hogy a könyv hátsó lapjait mi előfizetők fogjuk megtölteni. Ez lesz az utolsó névsorolvasás!

Cluj, 1935. január 20.

Dr. Boros György,
püspök.

Antenna -- monológ.

*Itt lakom fent, a házak tetején.
S ha szél jő, lengek puhán, csendesesen
Rajtam megy át a dal s a fájdalom,
Belőtem nem jő vissza semmi sem.*

*Vagyok: titok. A lelkem néma, zárt.
Sokat tudok, de ajkam nem beszél.
A lelkek dübörgését hallgatom
S csak drótom leng, ha néha, fú a szél,...*

(C'uj.)

Deák Berla.

Kisgyörgy Sándor.

1845—1935.

Ha valaki az unitárius lelkipásztor eszményi képét akarná leírni, alig találhatna jobb mintát, mint a Kisgyörgy Sándor 57 évi papi működése. Ha viszont az unitárius lelkész családi életének a mintáját akarná megfesteni, arra is alig találna szebb példát, mint a Kisgyörgy Sándor 60 évre terjedő családi élete. Nem a tudományok mélységes útvesztőjében újabb igazságokat kereső tudós, hanem a gyakorlati élet mezején biztosan járó apostol volt. Nem a nagy világ előtt való szereplés és feltűnni vágyás embere, hanem a zajtalan és állandó munka barázdáit hasogatta. A szeretet és jóság irányította minden lépését. Két oltára volt: egyházközsége és családja. A kettő között az egyensúlyt mindig meg tudta tartani, egyiket a másikért fel nem áldozta. Minden munkáját a hűség és a pontosság jellemzi. Kötelességeit mindig jókedvvel végezte, s kedves humora még a legnehezebb napokban sem hagyta el.

Példányszerű életén valóban az Isten áldása volt. Boldog házasságban töltött 60 évet. A gyermekek és unokák seregében gyönyörködhetett. Hívei szeretettel és megbecsüléssel vették körül. Az Odorhelyi egyházkör hosszú időn keresztül az esperesi tisztséggel tüntette ki, majd az egyházi főhatóság tb. esperesi címmel ruházta fel. 57 évig teljesített lelkészi szolgálatot s öt évig élvezte a jól megérdemelt nyugalmat. Élete 90-ik évében halt meg. Olyan isteni adományok ezek, amelyek csak kivételes egyéneknek jutnak osztályrészébe. Kisgyörgy Sándor az volt. Béke poraira s áldás emlékére.

V. A.

I R O D A L O M.

Szentmártoni Kálmán. „János Zsigmond Erdélyi Fejedelem Élet- és Jellemrajza.“ Cristur 1934. Globus könyvnyomda Odorheiu 8° 357 old.

Az „Unitárius Irodalmi Társaság Dr. Ferenczy Géza elnök kezdeményezésére és az általa felajánlott 12,000 leu pályadíjra hirdetett pályázat eredményeképpen jelent meg ez a vaskos kötet, amely — bár első kidolgozásában nem nyerte el az egész pályadíjat — az eredmény kihirdetése után a bíráló figyelembevételére és az annak alapján eszközölt simítások és kiegészítések által tartalmában és formájában nemcsak megközelítette, hanem el is érte azt a célt, amelyet vártunk tőle. Azokból a fellegek közül, amelyek Forgách Ferenc elfogultsága s az utánna kritika nélkül dolgozó történetírók munkája folytán beárnyékolták az erdélyi történelemnek ezt a kimagasló alakját, most a maga szépségében, történelmi nagy hivatása betöltésében jelenik meg előttünk a János Zsigmond képe. Szentmártoninak sikerült megszerezni a bécsi volt császári és királyi házi- udvari- és állami levéltárnak János Zsigmondra és korára vonatkozó kiadatlan, gazdag anyagát, s ennek felhasználásával egészen új világításba helyezte a János Zs. lelki arculatát. Politikai, harci, közművelődési és vallási szereplésében egyaránt a maga kivállóságában áll előttünk ez a királyi sarjadék, akit a sors méltatlan üldözései nem csüggesztettek el, hanem még megedzettek fejedelmi küldetésére. Különösen ama kor vallásügyi viszonyainak a megrajzolásában állította az író János Zsigmondot oda, ahol van az ő igazán megérdemelt helye. Hogy azonban az elfogultságnak még a látszatát is elkerüljük ide iktatjuk Nyíró Józsefnek erre vonatkozó méltányoló megjegyzéseit. „Hogy mit tett ez a korán, alig 31 éves korában elhunyt uralkodó, annak teljes és kimerítő képét nyújtja Szentmártoni, aki azt a tohuvabohuszerű időszakot bámulatos tisztasággal, elelenséggel és hűséggel állítja elénk mindössze

nyolc fejezetben, de semmi ki nem marad, hanem minden lélekzet-állítóan él és hat, halad a végkifejlés felé tökéletes egységben, szerencsében és világosságban a pillanatról pillanatra változó és torlodó, egy egész nép élet-halál kérdését jelentő sulyos események láncolatán keresztül annak a beigazolására, hogy a János Zsigmond személyén és egyéniségén keresztül mentette meg ez a század a magyar nemzeti eszmét s a világon ő az első, ki biztosítja a vallás szabadságát s ezzel maga-magát és Erdélyt világtörténelmi jelentőségre emelte.“ (Keleti Ujság XVIII.-évf. 22 sz. 6 old.) Ennél szebb szavakkal nem fejezhetnők ki Szentmártoni művének értékét és jelentőségét. Dr. Ferenczy Géza főgondnok a pályatétel kitűzésével és jutalmazásával, Szentmártoni Kálmán a mű buzgó és tárgy iránt meleg szeretetet tanúsító megírásával elévülhetetlen szolgálatot tettek az unitárius egyháznak és az egész erdélyi történelem-írásnak. A mű ára 120 leu. Kapható a szerzőnél (Cristur) és az Unitárius iratterjesztőnél. (Cluj, Liceul Unitarian.)

Erdő János. „A népfőiskola jelentősége népünk életében,“ 8°-rét 8 old.

Ujabb időben mind nagyobb figyelem fordul a falu és a nép kulturájának emelése felé. Ennek a célnak a szolgálatát kívánja biztosítani a népfőiskola, amely Dániában, Svédországban, Angliában, Németországban, Csehországban, Magyarországon és Ausztriában egy vagy más formában régebb idő óta létezik. Nálunk is ujabban minél többen kezdik belátni, hogy az elemi iskolai nevelés nem elég az általános műveltséghez, hogy az elemi iskolákon kívül is társadalmi uton pótolni kell az iskolai nevelés hiányait. Ezt a célt szolgálná a népfőiskola, melynek hivatása: kapcsolatot teremteni a nép és tudomány, a tömeg és a hivatásos tudósok között.

Ezeket a gondolatokat fejti ki és alkotja meg a fiatal szerző a kezünk alatt levő füzetben, melyben a mai oktatási rendszerünk hiányosságai mellett a szervezendő népfőiskolák különböző formáira azok lehetőségeire és tananyagára mutat rá kellő körültekintéssel. Soraiból a nép szeretete s az ifju lelkesedése sugárzik. Akik népünk boldogulását szívükön viselik, azoknak ajánljuk e kis füzet olvasását és gondolatainak megvalósítását.

K Ü L Ö N F É L É K .

A „Keresztény Magvető“. Folyóiratunk jelen füzeté a 66-ik kötetet nyitja meg. Ez a 66 kötet 74 év szellemi termékeit foglalja magában. Az első kötet 1861-ben jelent volt meg. Azóta sok szép napot, de zavaros és viharos időköt is élt át, azonban kitűzött céljától: a szabadirányu kereszténység szolgálatától, soha nem tért el. Ezen a régi uton kíván haladni a jövőben is. Éppen ezért tért szentel minden olyan irányu dolgozatnak, ami az egyetemes kereszténység haladását, különösen az unitárizmus fejlődését és építését szolgálja. Ebből következik, hogy mindazoknak, akik a tiszta evangéliumi szellem ápolását s a gyakorlati életben való terjedését szívesen hordozzák, nemcsak olvasniok, hanem érte bizonyos áldozatot hozni is kötelességük. Testvéri szeretettel kérjük azért olvasóinkat, hogy idő és fáradság kiméltése szempontjából is hátrálékait rendezni, s az új év alkalmából előfizetéseiket megújítani sziveskedjenek, hogy a jelen válságos idők megpróbáltatásain folyóiratunkat átvezethessük. Előfizetési ára Romániában 200 lej, mely összeg Hadházy Sándor címére (Cluj, Liceul Unitarian) küldendő. Magyarországon 8 Pengő, ami az Országos Központi Hitelszövetkezethél (Budapest V. Nádor u. 22 sz.) fizetendő be. Szerk.

Kossuth és az unitárizmus. Unitárius körökben ismeretes az a tény, hogy Kossuth Lajos 1884 március 18-án egy terjedelmes levelet irt Turinból Kovács Jánosnak, a kolozsvári unitárius főgimnázium akkori igazgatójának, aki amerikai útja alkalmából a turini remete előtt sok régi emléket ujitott fel, s a többek között édes anyjának ott talált arcképét is felajánlotta. A történelmi jelentőségű levélnek az unitárius vallásra vonatkozó részletét aktuálításánál fogva fölujtjuk olvasóink emlékezetében. A többek között ezeket írja: „Nem habozom bevallani, hogy az unitárius hitvallásnak volnék hajlandó legterjedtebb s legtovább tartó jövendőt ígérni és pedig azért, mert a fősulyt nem transcendentális speculatiókra, melyeknek eredete az indus védákra vezethető vissza, (Trimourti) nem mysticus

dogmákra, melyeknek egy némelyikéről írva van: „credo quia absurdum“ hanem Krisztus erkölcsstanára, az emberszeretetre fekteti, mely a társas lényé alkotott emberiség tökéletesedésének törvénye, melynek uralma nélkül soha sem lesz megadva az emberiségnek az a nagy áldás, melyet Krisztus e szavakkal kívánt követőinek: „*béke legyen veletek*“. Az egész terjedelmes levélnek az eredeti után készült fény-lenyomatát Kovács Kálmán tanár a cluji kollégium könyvtárának ajándékozta. Itt említjük meg, hogy Kovács Kálmán „Kossuth és az unitárizmus“ címen a budapesti D. F. egyeletben e levél alapján érdekes és nagyhatású előadást tartott.

A budapesti unitárius ifjuság január hó 3—6 között tartotta meg téli konferenciáját. A konferencia tárgyköre a modern ember lelki problémáira és az ezzel kapcsolatos kérdésekre terjedt ki. Az előadásokat követő vitákból és megbeszélésekből, amelyben a hallgatóság elég tevékeny részt vett, azt a meggyőződést lehetett levonni, hogy a budapesti unitárius ifjuság vallásos gondolkozású, sőt nagyon szeret a vallási miszticizmusba merülni. Az ifjuság előtt most már a legelső teendő az, hogy a szemlélődő és a tétlenségig menő vallásos miszticizmustól jusson el a cselekvésig és a hivatásos munkáig. Magyarországon csak a cselekvő és munkálkodó unitárizmusé a jövő. Ez pedig az ifjuságtól függ, mely remélhetőleg felébred, munkához lát és beváltja a hozzáfűzött reményeket.

(E. J.)

A szabadelvű kereszténység és vallásszabadság nemzetközi társulata az elmúlt nyáron Koppenhágában megtartott konferenciájával kapcsolatosan megrendezte az első szabadelvű kététes theologiai szemináriumot. A nemzetközi hallgatóság 28 részvevőből állott, akik három erdélyi unitárius lelkész és két akadémista lelkészjelölt mellett 6 ország: Amerika, Anglia, Svájc, Dánia, Hollandia és Csehország szabadelvű fiatal lelkészeiből és theologiai hallgatóiból tevődtek össze. Az előadó tanárok Prof. Mosbech és Prof. Bentzen a dániai, Prof. Fagginger-Auer Harvard, Amerika, Prof. Spisar Prága és Prof. Lindeboom Groningen, Hollandia voltak. Kisebb előadásokat tartottak Prof. Skinner Amerika, Prof. van Holk és dr. Bleeker, Hollandia. — A megtartott nemzetközi theologiai szeminárium, ha nem is váltotta be teljesen a hozzá fűzött reménységeket, eredményes és értékes volt abból a szempontból, hogy a fiatalabb nemzedék tagjai az együtt eltöltött idő alatt

egymással megismerkedve, barátságot kötöttek, melynek értékét és eredményeit a jövődő fogja megmutatni. — A nemzetközi Társulat értesítése alapján jelezzük, hogy az idei nyáron a második szemináriumot Bernben, Svájc szép, de nagyon drága fővárosában szándékozik megrendezni. A kéthetes szeminárium időpontja 1935. aug. 19—31. A szeminárium az egyház mai modern feladatainak megvizsgálásával kíván foglalkozni. Az előadásokat a következő felkért előadók fogják megtartani: Prof. Werner, Bern: A szabadelvű protestáns főbb egyházi alakulatának theologiai alapvetése. Prof. Skinner, Amerika: A házasság kérdése és a nemek egymáshoz való viszonya. Prof. van Holk, Leyden: Az egyház és az állam problémája. Prof. Schjelderup, Bergen, Norvégia: A lelkési szolgálat főbb kérdései a modern lélektan megvilágításában. A Brahmó Somaj egy képviselője az indiai vallásos életet fogja ismertetni, s rövidebb előadások egészítik ki a programot. — Szeretnők, ha ezen a szemináriumon is részt vennének erdélyi unitárius egyházunk képviselői. Megjegyezzük, hogy az 1936. év nyarára tervezett harmadik nemzetközi theologiai szemináriumot a hollandiai titkárság Budapesten szándékozik megrendezni.

F. J.

A Leiden International Bureau, az ifjuság szabadelvű keresztény nemzetközi szervezete, mely az elmúlt nyáron alapos megreformálás után kezd tényleg nemzetközi arculatot mutatni, megjelentette első Bulletinjét, melynek a koppenhágai konferenciáról szóló beszámoló cikkei német és angol nyelven jelentek meg. Sajnálattal látjuk, hogy a hollandiai titkárság jelentésének a tagokat összeállító fejezete nagyon hibás, de reméljük, hogy a kezdet nehézségeinek leküzdése után életerős és megértő munka, fog a mozgalom talajából kisarjadni. Carter, londoni unitárius lelkész, megválasztott új elnök vezetése alatt a nyáron Bernben tervezik következő seregszemléjük megtartását.

F. J.

Prof. Fagginger-Auer az amerikai Harvard egyetem tudós történésztanára, a modernizmus szellemének egyik apostola, karácsonyi szünidejét újra Európában töltötte, s a berlini és marburgi, valamint a prágai cseh egyház theologiai fakultásain előadásokat tartott. — Clujt még ő sem fedezte fel.

A Chaning Hause School neve ismerősen csendül meg lapunk olvasói előtt. Az 1885-ben, Londonban Scharpe Matild által alapított s elsősorban is angol unitárius lelkészek leányai nevelését

elősegítő intézet most ünnepli fennállása ötvenesztendő jubileumát. Az intézet az elmúlt félszázad alatt nagy fejlődésen ment keresztül s ma egyike a legjelesebb angol leánynevelő intézeteknek, mely a lányok nevelését egészen egyetemi tanulmányaik megkezdéséig elvégzi. Jelenleg Miss Haigh vezetése alatt folytatja működését. Ebben az intézetben az alapító egyik hozzátartozója Scharpe Emilia alapítványai kamatainak segítségével unitárius leányaink hosszú sora töltött el egy két tanulságos esztendőt, akiknek neveit emlékezet okából ide feljegyezzük: Fangh Erzsébet, Pákey Márta, Boross Irén, Kovács Irén, Zsakó Lenke, Jäger Gizella, dr. Pünkösti Mária, Tompa Mártha, Boros Rózsika, míg a világháború után: Sámgy Magda, Bácsi Mária, dr. Diószeghy Erzsébet és Pálfi Rózsika. Az ösztöndíj kamatait jelenleg senki sem élvezi. Egy magyar unitárius kisleány, Lengyel Menyhért budapesti unitárius hitrokonunk, jelenleg Londonban élő világszerte ismert magyar drámairó leánya folytatja tanulmányait az intézetben. Az ötvenesztendő évfordulóra mi is elküldjük szerencsekívánatainkat, azzal a reménységgel, hogy a jövőben az alapítványi helyen újra magyar unitárius leányt is tudhatunk.

F. J.

Barth Károly bonni egyetemi tanárt, a dialektikai theologiai iskola vezérét, a németországi evangéliumhoz ragaszkodó protestánsok mozgalmának szellemi vezérét a harmadik birodalom kultuszkormányára állásától felfüggesztette, mert az új tisztviselői esküt, mely a birodalom vezetőjével szembeni feltételen lojalitást kíván megállami alkalmazottaktól, nem volt hajlandó letenni. Távozásával a legismertebb német theologiai professzor hagyja el katedráját. Mély sajnálattal regisztráljuk ezt az eseményt, mely az áldatlan német protestáns belső harcnak egyik legújabb állomását jelenti. Félő, hogy a saarvidéki hatalmas német győzelem után a vallási türelmetlenség újra teljes erővel tombolásba kezd. Mi, akik évszázadokon keresztül éreztük ennek munkát és fejlődést megbénító hatását, együtt érzünk a szenvedő német protestánsokkal. Barthot, akinek egy rövid tanulmányát, Jakab Apostolról, folyóiratunk egyik régebbi száma fordításban bemutatta, aki különben svájci származású német lelkész volt, a berni és a zürichi egyetem is meghívta rendes tanárrául. — Megjegyezzük, hogy nem ellenőrizhető forrásból úgy értesültünk, hogy Gogarten Frigyes, jénai theol. magántanár, a barthi theologiai irányzat lutheránus apostola belépett a német keresztények

mozgalmának tagjai közzé. S ha igaz is a hír, nem lehet tudni, hogy meggyőződés vagy kényszer vezette lépése megtételére. *F. J.*

A London Domestic Mission Society január 13-án ünnepelte meg fennállása százszentéves évfordulóját. A szolgálatot dr. Gow brightoni lelkész végezte, aki hosszú ideig állott a londoni unitárius missziói munka szolgálatában. Beszédében megállapította, hogy ez az unitárius alapítású intézmény a legelső, mely angol földön, a szociális reformmunka hazájában munkásságát az evangélium szellemében a szegények és elhagyottak között megkezdte. A későbbi alapítású világhírre szert tett intézmények, mint a Salvation Army, Church Army és Toynbee Hall, ugyanezzel a szellemmel indulnak el munkamezeikre és az egyes felekezetektől független egyetemes keresztény szellemtől indítva munkálkodnak különösen a nagyvárosok anyagilag és kulturális szempontból szegény és elhagyott munkásnegyedeiben. — De ugyanakkor, amikor a multat megbecsüljük, amikor szeretettel adózunk azok emlékezte előtt, akik életmunkájukat szentelték ennek az eszmének elindítására és felvirágoztatására, akkor nem szabad megállanunk. Unitarizmusunk haladást és fejlődést is jelent. Új problémák és új feladatok előtt állunk a jelenben, s ezek megoldása körül a jelen unitárius nemzedéknek kell az első kapavágást elvégeznie. — Őszhaju öreg ember dr. Gow lelkész, aki igazi lélekkel, öntudatos unitárius szellemmel a missziói munka százszentéves évfordulóján is a megállás helyett a továbbhaladást, új területek és gondolatok ápolását és művelését hirdette. *F. J.*

Dr. Drummond Vilmos, az angol unitárius egyház tiszteletbeli missziói lelkésze, aki első volt angol testvéreink közül, s már 1919-ben meglátogatott, az elmúlt január 20-án este a londoni rádió által közvetített Istentiszteletet tartott, melyben a szeretet lelkének hatalmáról beszélt. *F. J.*

Burján Gyula volt róm. kath. lelkész és vallás tanár, miután áttért egyházunkba, a törvényben előírt különbözeti vizsgát letette és unitárius lelkészképesítő bizonyítványt szerzett. A Főt. püspök úr segédlelkésznek nevezte ki Merestibe. Áldás kísérje munkálkodását.

Fikker János pläieşti lelkész a teol. akadémia vizsgáló bizottsága előtt középiskolai vallás tanári vizsgát tett. Fialat lelkész társunknak sok sikert kívánunk további pályáján is.

Lófi Ödönné szül. Ferenczy Zsuzsanna.

Olyan volt mint egy szép álom, amelyet látni és átélni olyan édes és boldogító. De minél édesebb az álom, annál fájdalmasabb a rideg valóra ébredés. Mi nem is tudjuk elhinni, hogy annak a szép álomnak vége van. Mintha még mindig látnók szemének ragyogó sugarait, éreznők arcának derűt árasztó melegségét, hallanók hangjának lágy csengését. Mintha most is ott látnók a belini parochián, amelyet úgy megtöltött jelenlétével, hova fényt és melegséget árasztott szelid szavával, jószágos mosolyával és munkás kezével. Nem, mi nem akarjuk elhinni, hogy végleg itt hagyott volna minket, ki annyira szeretett, s kit mi is igen szerettünk. A sir s a koporsó nem lehet örök választó fal közöttünk. Mi tovább látjuk a régi, szép álmot. Csak testileg mentél el, de itt fogsz élni tovább is szavaidban, cselekedeteidben. A férji hűség, a gyermeki szeretet s a testvéri ragaszkodás legyőzi a halál hatalmát. Édes Zsuzsa, mi híven őrizzük feledhetetlen, drága emlékedet!

Gyász hírek: *Csehétfalvi Albert Iván* nyug. műszaki főtanácsos a județul Alba államépítészeti hivatal volt főnöke, az unitárius egyház főtanácsának és a turdai kebli tanácsnak tagja, élete 82-ik, boldog házasságának 48-ik évében 1934. dec. 2-án Turdán elhunyt. A jeles imádkozó Albert Jánosnak volt a fia, megáldva kiváló szellemi javakkal, amelyeknek birtokában szép és eredményes földi pályát futott meg, hol a köztisztelet övezte a hív munkást. — *Renner Emilné szül. Bodnár Czucika* élete 38-ik, boldog házassága 18-ik évében január 17-én Clujon rövid szenvedés után elhunyt. A testben és lélekben szép nőt, áldottemlékü hitvestársat és önfeláldozó édes anyát a város társadalmának mély részvéte kísérte sirjába. Emléke áldott a családban és a társadalomban. — *Burtók Endre* adamoși lelkész január 22-én élete 48-ik, lelkipásztori működése 24-ik évében elhunyt. A halál hatalma derékban törte ketté az izmos tölgyet, mely előtt még olyan szép hivatás állott, hogy árnyékában lelki nyugalma találjanak a szenvedők és elfáradottak. Őszinte részvétellel osztozunk szeretett szolgatársunk elhunyt fölötti fájdalomban. *Nagy Ferenc* nyug. áll. isk. igazgatótanító élete 73-ik, boldog házassága 39 évében január 21-én Odorheiu elhunyt. 46 évet töltött a magyar tanügy szolgálatában. Székely fájának testben és lélekben erős képviselője. Hivatalában pontos és hűséges szolga, kiknek nemzedékek nőttek fel lábainál, kik hálás kegyelettel áldják emlékéit. A messze kiterjedt család fájdalmában őszinte részvétellel osztozunk, s emlékéit kegyelettel őrizzük.

Szerkesztésért felel: VÁRI ALBERT.

Nyilvános nyugtázás.

A Keresztény Magvetőre az utolsó nyugtázás óta a következő befizetések történtek :

Kovács Irén 250, (Moldovaneşti) 1950, Pataki András 200, Dr. Vajda Béla 200, (Suat) 500, Ürmösi Jenő C. F. R. 400, ifj. Lőrinczy Dénes 200, Barabás István 224, Iara 200, Saroş 200, Rimetea 200, Dârjiu 200, Sântionlunca 200, Braşov 200, Racoşul de jos 200, Konopi Kálmánné 200, Dr. Vajda Béla 200, Májai Dezső 200, Dr. Fazakas Miklós 200, Dr. Szolga Ferenc 200, I. G. Duca főgimnázium 600 L. Ezenkívül több lelkésztől levonva az 1934 decemberi kongruából s mindenkinek külön nyugtázva.

Tisztelettel kérem az előfizetési díjak és hátralékok be-
küldését, hogy a folyóiratot pontosan küldhessük.

Cluj, 1935 febr. 6.

Hadházy Sándor,
pénztárnok.

Unitárius egyházi művek.

Imák és imakönyvek:

- Dr. Boros György: Szívemet Hozzád emelem, (kötés szerint különböző ár). Szentábrahámi-Csifó: Ima könyv, 60 Leutól felfelé.
 Vári Albert: Imádságos könyv, 1925, 16 rétet, 224 oldal 45.—, 60.—, 85.—, 150.—, 200.—

Beszédek:

- Bölyny Vilmos: Profétáljatok... 100—
 Channing E. Vilmos: A tökéletes élet. (Fordították az unitárius tanárok) Cluj, 1881. 8 r. 176 old... 25—
 Csifó Salamon: Szolgálat az Úr előtt. 50—
 Szent-Iványi Sándor: Jézus emberarca. 1929. 16 r., 147 old... 100—
 Többen: Pályadíjjal jutalmazott unitárius egyházi beszédek, (kadta: Gálfi Lőrinc) Cluj, 1916 8 r., 118 old. kötve 60—
 Vári Albert: Keressétek először Istennek országát. Odorheiu, 1927. 8 r., 142 old... 100—
 Weress B.: Ime az ember. 90—
 Kovács Lajos: Ébresztgetés 100—
 " " A mi tisztünk igazsága 2—

Ágendák:

- Ütő Lajos: Bölcső mellett (keresztelési beszédek)... 50—
 — Megnyilatkozásunk helye, (urvacsorai beszédek) 50—
 — Myrtusok között, (esketési beszédek). Cristur, 1927. 8 r., 74 old. 50—

Theológia, filozófia és neveléstudomány.

- Benczédi Pál: A vallás-tanítás története. Cluj, 1915. 8 r., 74 old. 30—
 Dr. Borbély István: A Magyar Unitárius Egyház hitelvei a XVI. században. Cluj, 1914. 8 r., 83 old. 40—
 Carpenter—Dr. Kiss: A kereszténység helye a világ vallásai között. Cristur, 1923. 8 r., 70 oldal 50—
 Carpenter—Dr. Kiss: Buddhizmus és kereszténység. Cluj, 1925. 8 r., 167 old. 100—
 Dr. Csiki Gábor: Hiszek egy Istenben. Cluj, 1926. 8 r., 157 old. } Kötve 90—
 } Füzve 70—
 Dr. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magvartalanságok ellen 50—
 Dr. Gál Kelemen: Brassai mint Philosopher. Cluj 1899. 8 r., 105 old. 20—
 Gálfi Lőrinc: A hitvallások története. Cluj, 1916. 9 r., 472 old. 100—

- Gálfi Lőrinc: Legközelebb Jézushoz Cluj, 1915. 8 r., 55 old.
 " " Cluj, 1915. 8 r., 55 old.
 Haller—Boros Jenő: Az evangéliumok nőalakjai. Cluj, 1930. 16 r., 30 old.
 Dr. Gál K.: Brassai Sámuel...
 Dr. Kiss E.—Hall: Egy Unitárius hitvilága
 Lőrinczy D.: Az is neretlen tanítvány megszólal...
 Dr. Ki-s Elek: Az Isteni Törvény utja. Cluj, 1924. 8 r., 248 old.
 Lupton—Lőrinczy László: Miért vagyok unitárius?
 Savage—Kovács: A kereszténység fejlődéstörténete. Odorheiu, 1927. 8 r., 156 oldal
 Szentábrahámi—Derzsi: A keresztény hittudomány összege. Cluj, 1899. 8 r., 412 oldal
 Ürmösi József: A gyakorlati theologia főbb irányelvei
 D. Varga Béla: A jelentés logikai alkata Bpest, 1916. 8 r., 34 old.
 " " A lelkiismeret. Cluj, 1909. 8 r., 89 old.
 " " A logikai érték problémája és kialakulásának története. Bpest, 1922. 8 r., 149 old.
 Vári Albert: Miért vagyok én unitárius Cluj, 1916. 16 r., 20 old.

Történelem:

- Dr. Boros György: Dr. Brassai Sámuel Cluj, 1927. 8 r., 372 old.
 Dr. Boros György: (szerk.): Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután
 Channing E. Vilmos: Válogatott művei III. kötet. (Élet és jellemrajzok.) (Fordították az unitárius tanárok.)
 Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879. 8 r., 1561.
 Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Cluj, 1891. 8 r., 229 l.
 Kelemen Lajos: Újabb adattár a Vargyasi Dániel-család történetéhez. Cluj, 1913. 8 r., 426 l.

Törvénykönyvek:

- Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház szervezete. I. k.
 Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház Rendszabályai
 Dr. Tóth György: Az unitárius egyház alkotmányának vázlatos jogtörténeti kifejlődése

Megrendeléseket kérünk az **UNITÁRIUS IRATTERJESZTŐ** cím
 Cluj, Unitárius Kollégium, küldeni.